

Prizren İttifakı'nın çift karakteri: Osmanlı sadakati ile millî uyanış arasında Arnavut millî hareketi (1878-1881)

Merjeme Gashi¹

Özet

Bu makale, 1878-1881 yılları arasında faaliyet gösteren Prizren İttifakı'nı, Arnavut millî hareketinin "çift karakterli" yapısı bağlamında yeniden ele almayı amaçlamaktadır. Çalışma, Arnavut milliyetçiliğinin erken dönem evresini temsil eden bu İttifakın, başlangıçta Osmanlı toprak bütünlüğünü savunan İslamî bir karaktere sahipken zamanla yerel özerklik talepleri ve millî bilincin oluşumuna katkıda bulunan bir harekete dönüştüğünü öne sürmektedir. Böylece Prizren İttifakı hem Osmanlı'ya bağlılık hem de millî uyanış arasında salınan çift yönlü bir karakter sergilemiştir. Analiz, Skender Rizaj (Skender Rizay) (1978) ve Iljaz Rexha (Iljaz Reça) (1978) tarafından yayımlanan Osmanlı arşiv belgelerine, dönemin İngiliz diplomatik yazışmalarına, dönemin Arnavut aydınlarının kaleme aldığı hatırat eserleri ve ikincil literatüre dayanmaktadır. Bu çerçevede İttifakın hem merkezîyetçi Osmanlı yönetimiyle hem de Büyük Güçlerin müdahaleleriyle yaşadığı gerilimleri ayrıntılı şekilde ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra makale, Prizren İttifakı'nın milliyetçi bir karaktere sahip dönüşme sürecinde Bektaşî tarikatının oynadığı rolü vurgulamakta ve Osmanlı sonrası tarih yazımında İttifakı'nın nasıl ideolojik olarak yorumlandığını tartışmaktadır. Prizren İttifakı ve daha sonra gelişen olayların bir bütün halinde değerlendirilmesi, İttifak etrafında bir araya gelen çevrenin dönemsel faaliyetlerini sağlıklı değerlendirme imkânı verecektir. Aksi hâlde, İttifak'ın faaliyetlerinin ve üyelerinin dönem veya parçalar hâlinde ele alınması farklı sonuçlar doğurmakta ve tartışmalara yol açmaktadır. Sonuç olarak, Prizren İttifakı, Arnavut siyasi bilincinin oluşumunda hem İslamî sadakatın hem de millî taleplerin iç içe geçtiği bir geçiş dönemi örneği olarak değerlendirilmektedir.

Between Ottoman loyalty and national awakening: The dual character of the Albanian movement during the Prizren league (1878–1881)

Abstract

This article aims to re-examine the Prizren League (1878–1881) within the framework of the "dual character" of the Albanian national movement. It argues that while the League initially embodied an Islamic orientation devoted to the defense of Ottoman territorial integrity, it gradually evolved into a movement that articulated demands for local autonomy and contributed to the emergence of national consciousness. In this sense, the Prizren League exhibited a dual character, oscillating between loyalty to the Ottoman Empire and aspirations for national awakening. The analysis is based on Ottoman archival documents published by Skender Rizaj (1978) and Iljaz Rexha (1978), as well as contemporary British diplomatic correspondence, memoirs of Albanian intellectuals from the period, and relevant secondary literature. The article provides a detailed analysis of the tensions experienced by the League—both in relation to the centralizing policies of the Ottoman Empire and the interventions of the Great Powers. Moreover, the article highlights the role played by the Bektashi order in the League's evolution toward a nationalist orientation. It discusses how the League has been ideologically interpreted in post-Ottoman Albanian historiography. A holistic evaluation of the Prizren Alliance and the subsequent developments allows for a more coherent understanding of the activities of the circles that gathered around it; otherwise, fragmentary assessments of its members and actions tend to produce divergent interpretations and scholarly controversies. In conclusion, the Prizren League is assessed as a transitional phenomenon in which Islamic loyalty and national aspirations were intricately intertwined in the formation of Albanian political consciousness.

Article History

Received
2025-07-02
Accepted
2025-10-16

Anahtar Kelimeler

Prizren İttifakı,
Arnavut
milliyetçiliği,
Osmanlı Devleti,
Bektaşilik.

Keywords

Prizren League,
Albanian
nationalism,
Ottoman Empire,
Bektashism.

¹Corresponding Author: Merjeme Gashi, Prishtina/Republic of Kosovo.

merjem_gashi@hotmail.com <https://orcid.org/0009-0009-1161-5880>

Giriş

Çek tarihçi ve siyaset teorisyeni Miroslav Hroch, Avrupa'daki küçük milletlerin millî canlanış sürecini üç evrede ele almaktadır: A Evresi, bir grup entelektüelin milletin dili, kültürü ve tarihini incelemesiyle karakterizedir ve bu aşamada henüz siyasi talepler dile getirilmez; B Evresi, milliyetçi aydınların bir millet yaratma projesine kitlesel destek sağlamaya çalıştığı dönemdir; son olarak C Evresi, millî hareketin entelektüel ve yurtsever bir grup aracılığıyla geniş kitlelerin meselesi hâline geldiği aşamayı ifade eder. Hroch'a göre küçük milletlerin oluşumu açısından en kritik evre B Evresi'dir (Hroch, 1985/2011, ss. 50–51).

Nathalie Clayer (2013, s. 115), Arnavut milliyetçiliği üzerine yaptığı hacimli çalışmasında Hroch'un şemasına dayanarak Arnavut millî hareketini incelemektedir. Ona göre, Arnavut milliyetçiliği önce halkın dili ve folkloruyla ilgilenen, bir ulusun varlığını vurgulayan, dar bir çevrenin dışına yayılmayan bir grup entelektüelin taşıdığı bir "Arnavutçuluk" biçiminde gelişti. Daha sonra, siyasal ve toplumsal gelişmeler nedeniyle, bu Arnavutçulardan bazıları halkın bir bölümüne ulaşip, onlara "medeniyet" götürmeye ve onları ulusa aidiyetin bilincine vardırıma çalıştılar. Son aşama, ulusal fikrin kitleler içinde yayılması, ayrı bir devlet yapısının ve bir Arnavut okulları ağının kurulmasıyla birlikte başlamaktadır. Clayer'e göre bu dönem 1920'den sonraya denk gelmektedir.

Balkanlarda milliyetçi hareketler ilk kez Osmanlı İmparatorluğu'nun Sırp, Yunan, Bulgar, Romen gibi Hristiyan unsurları arasında, en son olarak ise Arnavutluk'ta ortaya çıkmıştır. Arnavutluk'ta milliyetçi hareketlerin daha geç ortaya çıkmasının birkaç nedeni vardı. Nuray Bozbora'ya (1997, s. 569) göre bu nedenlerden biri Arnavutların diğer Balkan halkları arasında çıkarları Osmanlı İmparatorluğu'nun çıkarlarıyla en fazla özdeşleşmiş bir halk olmasıdır. Diğer nedenler arasında Arnavutların üçte ikisinin Müslümanlardan oluşması, hükûmete olan bağlılık, Arnavutların üst düzey görevlerde bulunmaları ve Arnavutluk'un Osmanlı topraklarını sınır komşularına karşı korumak istemesi bulunmaktadır (Olgun, 2016, s. 56).

Neredeyse ilgili tüm çalışmalarda Arnavut milliyetçiliğinin iki özelliğine değinilir. Bunlardan ilki Balkan coğrafyasında en geç gelişen milliyetçilik hareketi olduğudur; ikincisi ise Osmanlı İmparatorluğu'nda çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu bir toplulukta ortaya çıkan ilk milliyetçilik olmasıdır. Ziya Gökalp de bu ikinci özelliği *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* isimli çalışmasında dile getirmektedir. Gökalp, İslam dünyasında milliyetçilik düşüncesini ilk benimseyenlerin Arnavutlar ve Araplar olduğunu söyler (Gökalp, 1918/2013, s. 36). Bunun en önemli nedeni de Arnavutların dış tehditlere doğrudan maruz kalması ve Avrupa ile daha sıkı ilişki kurabilme imkânına sahip olmasıdır (Çelik, 2004, s. 33).

İlber Ortaylı'ya göre Balkan ulusları içinde Arnavut ulusçuluğunun gelişmesi kendine özgü bir niteliktedir.

"Her ne kadar Arnavutların Batı kültürüne açık tutumları burada anti-Osmanlı bir hava yaratmışsa da Arnavutlar birbirlerine düşman kabileler hâlindeydi ve feodal beyler Babiali ile çıkar birliği içindeydi. İlginç olan Arnavut aydınlarının Arnavutluk kadar Osmanlılığa yatkınlığıdır."

Buna karşılık Ortaylı, 1878 sonrasında Arnavutlar arasında ulusçu Osmanlı çelişkisinin ortaya çıktığını belirtmektedir (Ortaylı, 1985, s. 1031).

Balkanlarda ve Osmanlı sisteminde millet tanımı dinî bir referans çerçevesinde anlamını bulmuştur. Osmanlı Devleti sınırları içinde birçok 'ulus' olmasına rağmen birkaç millettten bahsetmek mümkündür. Balkanlardaki diğer etnik unsurlar kendi millî kimliklerini dinsel kimlikleriyle özdeşleştirmiş ve İslami unsurları millî kimliklerden dışlamışlardır. Arnavut unsuru etnik ve lengüistik anlamda aynı nitelikleri paylaşırken dinsel ayrım olmak üzere coğrafi, kültürel, kabilesel farklılıklara sahiptir. Arnavut kimliğine en azından organik manada dâhil edilebilen kitle için ilk farklılık, Arnavutların üç ayrı dinî gruba ayrılmasıdır. Arnavutlar İslam (Sünni ve Bektaşî), Ortodoks ve Katolik din, mezhep ve tarikatlarına mensup idiler. İkinci farklılık, Arnavutların yaşadığı coğrafi bölgelerin farklılığıdır. Dağlık bölgelerde Kuzey'de yaşayan Arnavutlarla Güney'de ovada yaşayan Arnavutların yaşam biçimleri ve gelenekleri arasında farklılık bulunmaktadır. Bunlara ek olarak üçüncü farklılık ise dinsel ve coğrafi farklılıklarla kesişen, onların Geg ve Tosklar biçiminde ayrılmasına neden olan etnik alt gruplara bölünmeleridir.

Müslüman Arnavutlar içinde dahi Güney'de yaşayan Tosklar, Bektaşilerden Kuzey'de meskûn olan Gegler Sünnilerden oluşmaktadır ve modern dönemde Osmanlı-Türk kimliğinin en belirgin taşıyıcıları durumuna gelmişlerdir (Parladir, 2015, ss. 114-115). Arnavut milliyetçiliğini diğer Balkan milliyetçilik hareketlerinden ayıran şey, çok dinlilikten ötürü laik bir yapının olmasıdır. Arnavutların farklı dinlere bölünmesi, millî uyum ve homojenleşme sürecinde olası bir engel olarak kabul edilmiştir. Arnavut milliyetçiliğinin *etnik* ve agresif olmaktan ziyade savunmacı bir özellik taşıdığı görülür.

Arnavut milliyetçiliğinin doğuşunda ve gelişiminde en önemli katkıyı kültürel alanda yapılan çalışmalar sağlamıştır. Önce 18. yüzyılın ikinci yarısında Alman Arnavutbilim adamları¹ Arnavutların dili, kökeni ve tarihine yönelik araştırmalar yapmaya başlamışlardır (Olgun, 2016, s. 58). Ayrıca Arnavut milliyetçiliğinin oluşumunda diasporanın rolü oldukça büyüktür. Clayer (2013, s. 2), Arnavut milliyetçiliğinin dışarıdan geldiğini, "...öncelikle İtalya, Romanya, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki diasporalarda ve Güney Arnavutluk'ta geliştiğini..." öne sürmektedir. Diasporada yaşayan Arnavut aydınlar Arnavut millî bilincinin oluşumuna önemli katkıda bulunmuşlardır. 1860'lı yıllardan itibaren Osmanlı İmparatorluğu dâhilinde faaliyet gösteren Arnavut aydınları da ortaya çıkmaya başlamıştır (Bozbora, 1997, s. 162).

Miroslav Hroch'un modeli Arnavut bağlamına uygulandığında *A Evresi* Doğu Krizi (1875-1878) yıllarına geldiğinde bitmektedir. Bu aşamada siyasi taleplerden söz edilmemektedir. Kültürel bir hareket olarak başlayan bu girişim 1875-1876 Balkan Krizi ile birlikte siyasal bir nitelik kazanmaya başlamıştır (Bozbora, 1997, s. 189). Kuşkusuz kültürel ile siyasal arasındaki sınırın çizilmesi ve bu geçişin sağlanması kolay değildir. *Arnavut*'luğun² beyanı genellikle siyasal olmasa bile en azından kimliğin vurgulanması ve bu kimlik altında toparlananların toplumsal hak talebiyle bir arada gelmelerini sağlamaktadır (Clayer, 2013, s. 115). Yukarıdan beri genel çerçevesi çizilen hususların başlangıç noktası olarak Prizren İttifakı görülmekte ve Prizren İttifakı başlangıç kabul edilerek konu, bu merkezde ele alınacaktır.

1. Arnavut Tarihyazımında Prizren İttifakı'nın Farklı Okumaları

Arnavut tarihyazımında iki yaklaşım egemendir: romantik-milliyetçilik ve Marksist yaklaşım olmak üzere iki ana hattan oluşmaktadır. Osmanlı dönemi üzerine Arnavut tarihsel düşüncesini inceleyebilmek için bu iki yaklaşım temel olarak hizmet etmektedir. Arnavutluk'ta milliyetçilik konusunda yapılan bilimsel çalışmalar 1965 sonrası yoğun olarak devam etmiştir. Bu yıllardan itibaren milliyetçiliğe dair yapılan bilimsel araştırma ve tartışmalarda Marksist-Leninist kuramın hâkim olduğu bir gerçektir (Egro, 2011c, s. 5). 1990'lardan sonra ise tarihyazımı konusunda kayda değer değişiklik, Marksist-Leninist Avrupalı merkezci terminolojinin yerini, liberal Avrupalı merkezci söylemin almasıdır (Bilmez, 2017, s. 354).

Genel olarak Osmanlı sonrası ülkelerde tarih kitaplarında Osmanlı dönemi genellikle 'boyunduruk', 'baskı' gibi olumsuz çağrışımlarla anılmıştır. Modernist bakış açısından hareketle, bölgedeki halkların ilerlemesinin önündeki temel engelin Osmanlı yönetimi olduğu yönündeki kanaat, ulus-devlet kurma süreçlerinin daha ilk aşamalarında şekillenmiştir. Bu şekilde kurgulanan Osmanlı algısı, ulus inşasının meşrulaştırılmasında işlevsel bir rol oynamış ve resmi tarih yazımı aracılığıyla sürekli olarak yeniden üretilmiştir (Bilmez, 2017, s. 352).

Bununla ilgili Hasan Kaleshi (Hasan Kaleşi) de *Türklerin Balkanlar'a Girişi ve İslamlaştırma* (1979) isimli makalesinde Arnavut tarih yazıcılığının yirmi yıldan beri, Balkanlar'daki Osmanlı dönemi ve Şark kültürü ile ilişkili olan her şeyi olumsuz bir şekilde değerlendirdiğini ileri sürmektedir. Örnek olarak, Tiran Üniversitesi tarafından 1969 yılında yayımlanan *Arnavutluk Tarihi* kitabının birçok yerinde "Vahşi Türkler"den, "Türk gürhları"-ndan, "Asyalı Türkler"den, "Barbarlar"dan söz edilmektedir (Kaleshi, 1979, s. 177). Bunun altında yatan esas neden, millî devletin ve kültürün oluşturulması ve millî kimliğin ortaya çıkması için karşı bir tavrın geliştirilmesinin gerekliliği olarak görülmesidir. Halil İnalçık (2017, s. 271), "Osmanlı boyunduruğu" teorisinin Balkanlı ve Arap tarihçilerin aynı zamanda Batı

¹ G. W. Leibniz (1646-1716), J. Xylander, J.G.V. Hahn, G. Meyer (1850-1900) kısa biyografileri için bkz. Robert Elsie, *Fjalori Historik i Shqipërisë* [Arnavutluk Tarihsel Sözlüğü], Tiranë, Uegen, 2011.

² Üike adı olarak "Arnavutluk"tan ayırabilmek için, "Türklük", "Kürtlük" vb. anlamındaki "Arnavutluk" terimi kesme (') işaretiyle yazılmıştır.

Avrupa milletleri karşısındaki gerililiği açıklamak için kullandıkları bir teori olduğunu ileri sürmektedir. Clayer, Arnavut tarihyazımının "çok geç dönemde başladığını ve ancak İkinci Dünya Savaşı ertesine uzandığını" belirtmektedir. Bu da ülkenin yavaş yavaş yabancılara kapandığı ve nasyonal-komünist diyalektiğin vazgeçilmez bir yöntem hâline geldiği bir dönemdir. Aynı zamanda Clayer (2013, ss. 3-4), Arnavut milliyetçiliği hakkında hiçbir zaman tek bir söylem olmadığını da ileri sürmektedir.

Arnavut milliyetçiliğinin başlangıcına ilişkin hâkim anlatı, XIX. yüzyılın ikinci yarısını bir dönüm noktası olarak kabul etmekte ve Prizren Birliği³'ni Arnavut milliyetçiliğinin ilk açık ifadesi olarak değerlendirmektedir. Bu yaklaşıma göre, Arnavut Millî Uyanışının (Arnavutça *Rilindja Kombëtare Shqiptare*) kökenleri, Tanzimat reformlarına karşı gelişen halk ayaklanmalarında aranmalıdır; bu isyanlar Osmanlı merkezîyetçiliğine karşı bir tepki olarak doğmuştur. Arnavutların siyasal uyanışı ise 1878 tarihli Ayastefanos Antlaşması ve Berlin Kongresi antlaşmalarından sonra Arnavut topraklarının bir kısmının bölünmesine karar verilmesi üzerine şekillenmiştir. Kültürel düzlemde ise, bu siyasal uyanışın hazırlayıcı adımı olarak Naum Veqilharxhi'nin (Naum Vekilharci) 1830'lar ve 1840'lardaki faaliyetleri ön plana çıkarılmaktadır. 1960'lı yılların ortalarından itibaren şekillenmiş bu paradigma, Arnavut Halkının Tarihi adlı yeni tarih anlatısına da doğrudan aktarılmıştır (Egro, 2011c, s. 6).

Tarih yazımında "Prizren Birliği" Arnavut milliyetçiliğinin ilk tezahürü olarak bilinmektedir. Bu Birlik, topraklarının ellerinden alınmasına karşı çıkan farklı bölgelerden üç farklı din ve mezhepten Arnavut delegelerini bir araya getirmiştir. Birlik, daha sonra "Arnavut" vilayetlerinin birleştirilmesini ve Osmanlı İmparatorluğu içinde özerklik kazanılmasını, hatta bir hükûmete dönüşmesini talep etmiştir (Clayer, 2013, s. 189). Bu gelişmelerden sonra artık programa sahip bir Arnavut bilinci söz konusu olmuştur. Prizren Birliği, artık farklı dinlere mensup olan bir milletin olgunlaşmış millî şuurunun ifadesine dönüşmüştür. Doğal olarak bu önemli ve köklü değişim ve talepleri içerisinde barındıran Prizren Birliği, Arnavut tarihçileri tarafından çok farklı şekillerde değerlendirilmiştir.

Marksist tarihçilikte Prizren Birliği ekonomik, sosyal ve siyasal iç gelişmelerin bir neticesi olarak dışarıdan gelen tehlikeyi tek vücut olarak karşılamak için kurulan bir müessese olarak görülmüştür. Prizren Birliği, Arnavut millî devletinin kurulmasını hedeflemekte, özerk bir Arnavut vilayetinin, özerk bir Arnavut prensliğin kurulmasını ve son olarak da Arnavutluk'un tam bağımsızlığı doğrultusunda çaba sarf etmiştir. Böylece siyasi ortamın yaratılmış olduğunu gösteren Prizren Birliği, ideolojik programının temeline *etnik* prensibi koymuştur (Egro, 2002a, s. 392).

Prizren Birliği, Arnavut millî tarihin en önemli dönüm noktalarından biri olarak yalnızca II. Dünya Savaşı öncesi milliyetçi tarih yazımında değil, aynı zamanda sosyalist dönem ve 1990 sonrası tarih anlatılarında da merkezi bir yer edinmiştir (Egro, 2007b, ss. 182-183). Sosyalist dönemde Prizren Birliği üzerine yapılan çalışmalarda, Kararname'ye özellikle yer verilmemiştir. Oysa bu belge, 1938 yılında, yani komünist dönemin başlamasından önce, *Leka* dergisinin Prizren İttifakı'nın 60. yıldönümüne ayırdığı özel sayıda tam metin hâlinde yayımlanmıştır (*Leka*, X, no. 10-12, 1938, ss. 496-497). Bu durum, söz konusu belgelerin erişilemezliğinden ziyade, ideolojik nedenlerle göz ardı edilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Skender Rizaj ve Iljaz Rexha, 1978 yılında arşiv kayıtlarına dayanarak yaptıkları çalışmalarında özellikle Kararname'ye yer vermemeleri, bu konudaki tarihi hakikat ve belgeler ile ideolojik kurgu arasındaki çelişkiye işaret etmektedir.

Bülent Bilmez (2017, s. 371-372), *Arnavutluk Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı/Türk İmgesi* başlıklı makalesinde, Arnavutluk'taki ortaöğretim ve lise okul sistemine ait tarih ders kitaplarının içeriğini analiz etmektedir. Bu bağlamda, Arnavutluk'ta tarih kitaplarında en büyük yeri Osmanlı modernleşme süreci (Tanzimat ve merkezîleşmeye karşı 'Arnavut' ayaklanmaları) ve özellikle bu dönemdeki Arnavut 'yeniden uyanışı' (*Rilindja*) ve 'ulusal hareket' (*Lëvizja Kombëtare*) almaktadır. Bununla ilgili Arnavut milliyetçi hareketi (1878-1908) ise ders kitaplarında en çok önem verilen konu olmaktadır. Bu hareketin başlangıcı olarak sunulan Prizren Birliği (1878-1881/85) ise bu anlatının en önemli parçasıdır.

3 Bu makalede örgüt için hem "Prizren İttifakı" hem de "Prizren Birliği" adlandırmaları kullanılmaktadır. Osmanlı arşiv belgelerinde çoğunlukla "Prizren Cemiyet-i İttihadiye" şeklinde geçen bu yapı, Arnavut literatüründe "Lidhja e Prizrenit" (Prizren Birliği) olarak yer alır. Türkçe akademik literatürde ise "Prizren İttifakı" ve "Prizren Birliği" terimleri yan yana kullanılmaktadır. Çalışmada, ikincil kaynaklara yapılan atıflarda yazarların kendi tercihleri korunmuş, makale genelinde ise kavramsal bütünlük için çoğunlukla "Prizren İttifakı" ifadesi benimsenmiştir.

Noel Malcolm, Arnavutluk tarih yazımını değerlendirirken, özellikle bu döneme ilişkin eserlerde “millî hareket” veya “millî kurtuluş hareketi” gibi ifadelerin sıklıkla kullanılmasına dikkat çeker. Ona göre bu tür kavramsallaştırmalar, tarihsel sürekliliğe, toplumsal bütünlüğe ve ideolojik tutarlılığa sahip tek bir siyasi güç imajı yaratmaktadır. Böylece dönemin karmaşık sosyo-politik yapısını fazlasıyla sadeleştirmektedir. Bununla birlikte, tarihî gerçekliğin anlaşılabilmesi için, tüm Arnavutların kendiliğinden Osmanlı hâkimiyetinden kurtulup tamamen bağımsız bir devlet kurma amacı taşıdıkları yönündeki indirgemeci varsayımın yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini belirtir (Malcolm, 1998, s. 217).

Lumo Skendo'nun *Për Lidhjen e Prizrendit* (Prizren Birliği Üzerine) başlıklı makalesinde, tarihin nasıl yazılması gerektiği sorusu gündeme getirilmektedir. Skendo, *Demokratia* dergisinden yaptığı bir alıntıda, Arnavut tarihinin yazılmamasının nedeninin tarih yazımı açısından gerekli temelin bulunmaması olduğu görüşüne yer vermektedir. Skendo ise bu görüşe karşı çıkarak gerekli tarihî altyapının mevcut olduğunu, eksik olanın ise bu tarihi yazma iradesi ortaya konulması gerektiğini belirtmektedir (Skendo, *Leka*, no. 10–12, X, 1938, ss. 488–489).

Bu çalışmada kullanılan tüm Osmanlı belgeleri, Skënder Rizaj (1978) ve Iljaz Rexha'nın (1978) yayımlarından alınmıştır. İngiliz belgeleri ise Skënder Rizaj'ın (1978) derlediği ve Kosova Arşivi tarafından yayımlanan eserden temin edilmiştir.

2. Prizren Birliği'nin Kuruluşu ve İlk Programı

Doğu Krizi, Arnavutçuluğun siyasallaşmasına neden olmuştur. Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında imzalanan 3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos Antlaşması, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki toprak kayıplarını ve yeni sınır düzenlemelerini belirlemiştir. Antlaşmanın hükümlerine göre Osmanlı Devleti, Romanya, Karadağ ve Sırbistan'ın bağımsızlıklarını tanımayı kabul etmiştir. Karadağ'ın sınırları Adriyatik Denizi'ne kadar genişletilirken, Sırbistan Niş'i almıştır. Ayrıca Romanya, Besarabya'yı Rusya'ya bırakacak, bunun karşılığında Dobruca kendisine verilecektir. Bulgaristan ise Osmanlı'ya bağlı özerk bir prenslik hâline getirilmiş ve sınırları Tuna'dan Ege Denizi'ne, Arnavutluk'tan Karadeniz'e kadar uzanacak şekilde belirlenmiştir (Gencer, 1991, s. 225). Arnavutluk bu antlaşmanın başlıca kurbanlarından biri olmuştur. Arnavutların yaşadığı toprakların önemli bir bölümü Osmanlı İmparatorluğu'ndan alınıp Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan'a verilmiştir. Haziran 1878'de alınan kararları gözden geçirmek için Berlin'de bir kongre düzenlenmiştir. Berlin Kongresi'nde Arnavutların millî varlığı Kongre tartışmalarında gündeme alınmamış, dolayısıyla fiilen görmezden gelinmiştir. Kararlar çoğunlukla Sırp, Karadağ, Yunan ve Romen halklarının menfaatleri dikkate alınmıştır. Birçok araştırmacıya göre (Bartl, 1998a, s. 195), bunun temel nedenlerinden biri Arnavutların nüfusunun büyük kısmının Müslüman olması ve Osmanlı Devleti'nin asli unsurlarından kabul edilmesi idi. Berlin Kongresi, Arnavutları, Osmanlı Devlet sınırları içinde yaşamak ya da yabancı devletler arasında paylaşılacak şeklinde iki seçenek arasında bırakmıştır. Bütün bu gelişmelere göre Arnavutların birliğini ve bütünlüğünü sağlamanın tek yolu Osmanlı İmparatorluğu sınırları dâhilinde kalmak, ancak bölgenin özerkliği için mücadele vermektir (Skendi, 1967/2000, s. 52).

Arnavutluk için genel bir toprak ve kimlik güvensizliği durumu olarak tanımlanabilecek bu yeni siyasi durum, tehdit altında olan bölgeleri korumak amacıyla oluşturulan Prizren Birliği'nin kurulmasını sağlamıştır. Aslında bu durum, romantik millî hareketin Arnavut millî ideolojisi ile milliyetçi bir harekete dönüşmesine işaret etmektedir. Bu gergin siyasal ve bölgesel ortamda, Arnavutlar kendi topraklarının parçalanması riskine karşı bilinçlenmeye başlamış ve çıkarlarını korumak amacıyla bağımsız bir şekilde örgütlenmeye yönelmiştir. Bu bağlamda, 1878 yılı Nisan ayının sonlarına doğru Yakova'da bir araya gelen Arnavut ileri gelenleri, “Besa” (söz) bağlayarak 10 Haziran'da Prizren'de tüm Arnavutluk'tan temsilcilerin katılacağı genel bir kongre düzenlenmesine karar vermiştir (Belegu, 1939/2008, s. 17). 11 Mayıs 1878 tarihinde, Avusturya-Macaristan'ın İşkodra konsolosu Lippich, Viyana'ya gönderdiği raporda şöyle bildirmektedir:

“...Debre, Matja, Yakova, İpek, Prizren, Gusinye, Berona, Bozay, Bijeje Polje ve Seniçe bölgelerinde Ayastefanos Anlaşması'ndaki Bulgar-Sırp-Karadağ işgali kararına karşı gizli bir hareketin planlandığı gözükmetedir...” (*Leka*, X, no. 10–12, 1938, s. 544)

Mayıs ayının ikinci haftasında ise, Prizren'de çoğunluğu Müslüman olan yaklaşık 300 Arnavut temsilcisinin katılımıyla bir toplantı başlatılmıştır. İlk toplantı 23 Mayıs'ta Bayrak Camii'nde gerçekleştirilmiştir (Bartl, 1998a, s. 197). Bu süreçte, *Arnavut Halkının Haklarını Koruma Merkezi Komitesi* adıyla bir teşkilat kurulmuş ve 30 Mayıs'ta aşağıdaki beyanname yayımlanmıştır.

"Komşularımız olan Karadağ, Yunanistan, Sırbistan ve Bulgaristan ile barış içerisinde yaşamaktan başka bir şey istemiyoruz. Onlardan hiçbir şey talep etmiyoruz; ancak, bize ait olan her şeyi koruyacağımıza da kesin kararlıyız. Arnavut toprakları, Arnavutlara bırakılmalıdır." (Bartl, 1998, s. 198).

Xhafer Belegu, 1939 yılında yayımladığı *Lidhja e Prizrenit dhe Veprimtaria e Saj 1878-1881* (Prizren Birliği ve Faaliyetleri) adlı eserinde, Osmanlı Devleti'nin İttifak'a (Birliğe) yönelik tutumunun olumlu olduğu ve desteklendiği kanaatini dile getirmektedir. Sultan, Arnavutluk'ta önde gelen şahsiyetlerle doğrudan temas kurarak *Birliğin* organizatörlerinden Şeyh Mustafa Tetova ve Abdyl Bey Frashëri'yi (Fraşerli Abdül Bey) İstanbul'a davet etmiştir. Ancak Abdyl Frashëri, Sultan'ın huzuruna kabul edilmeyi beklemeden İstanbul'dan ayrılmış ve 10 Haziran'da Prizren'de yapılacak toplantıya katılmak üzere yola çıkmıştır. Öte yandan Sultan, Ahmed Efendi Koronica (Yakova Kadısı), Prizrenli müderris Ymer Efendi (Ümer Efendi) ve Debre Müftüsü Jonuz Efendi (Yonuz Efendi) gibi İslam dinî liderlerine de mektuplar göndererek *Birliğin* faaliyetlerinin engellenmemesi yönünde talimat vermiştir. Ayrıca Arnavutluk'taki askerî komutanlara da *Birliğe* müdahale etmemeleri emredilmiştir. Nihayetinde Sultan'ın, Arnavutlara kendi egemenliği altında sınırlı bir özerklik vaat ettiği belirtilmektedir (Belegu, 2008, ss. 17-18).

Avlonyalı Ekrem Bey hatıratında Birliğin Kuzeydoğu ve Doğu Arnavutluk'ta *Prizren*, Kuzey ve Kuzeybatı Arnavutluk'ta *İşkodra* ve Güney Arnavutluk'ta da *Preveze* olmaz üzere üç ana merkezden oluştuğunu söylemektedir. Bu üç merkezi birbirine bağlayan temel düşünce Sırp, Karadağ, Bulgar ve Yunanlılar tarafından tehdit edilen vatan topraklarının korunmasının gerekliliği olmuştur. Başlangıçta Birliği sadece desteklemekle kalmayıp kuruluşuna önemli katkıda bulunan İstanbul'daki Osmanlı hükûmetidir. Bütün bu hareketin, özellikle ikinci aşamasının (özerklik talepleri) başlangıcı Abdyl Bey Frashëri yapmıştır (Vlora, 2003, ss. 164-165).

Sultanın Prizren Birliği'ne yönelik tutumu hakkındaki anlatı, kaynaklara göre önemli ölçüde farklılık göstermektedir. Arnavutluk'un resmî tarih yazımında, özellikle Kristo Frashëri'nin *Lidhja Shqiptare e Prizrenit* (Prizren Arnavut Birliği) adlı eserinde, Arnavut siyasi hayatının önde gelen isimlerinin, *Birliğin* ulusal bir örgüt olarak kurulmasına izin verilmesi için haftalarca Babiâli'yi ikna etmeye çalıştıkları vurgulanmaktadır. Frashëri'ye göre Babiâli böyle bir yapıya izin vermemiş, yalnızca Balkanlar'daki Müslümanları kapsayan bir **İslami Birlik** kurulmasına müsaade etmiştir (Frashëri, K., 1997, s. 80).

Birliğin temel amacı, ortak bir cephe kurmak, burada alınacak karar ve tüm emirlerin verildiği ve düşmanlara karşı gerekli tedbirlerin alınacağı bir merkez oluşturmaktır; aynı zamanda, Berlin Kongresi'ne yönelik adımların da buradan planlanması öngörülmektedir (Belegu, 2008, s. 19). 10 Haziran'da tüm delegeler Mehmet Paşa Medresesi'nde toplanmıştır. Bu yeni millî birlik "Prizren Birliği" (Lidhja e Prizrenit) adını alırken halk arasında "İttifak" olarak da anılmaktaydı (Belegu, 2008, s. 20).

Prizren'de kurulan Merkez Komite, özel bir toplantı sırasında en yaşlı delege olan İlyas Paşa Dibra'yı (Debreli İlyas Paşa) başkan olarak seçmiştir. Toplantıya 47 beyin katılımıyla, Birliğin ilk kararı 18 Haziran'da 16 maddelik bir kararname ile onaylanmıştır. Bu karara göre İttifak, şeriat esaslarına dayanan Müslüman bir teşkilat olarak kurulmuştur. İttifak'ın başlangıçtaki programını ve hedeflerini açıkça anlayabilmek için Kararname'nin maddeleri aşağıda sıralanmıştır.

- I. Birlik, Osmanlı İmparatorluğu dışında hiçbir hükûmeti tanımamak ve toprak bütünlüğünü her türlü araçla savunmak amacıyla kurulmuştur.
- II. Yüce gayemiz, Yüce Sultanımızın – Egemenimiz olan – şahsının dokunulmaz haklarını korumaktır.
- III. Birliğimize katılmak isteyen diğer bölgelerin delegeleri memnuniyetle kabul edilecek ve Birliğin üyeler listesine, hükûmetin ve vatanın dostları olarak kaydedilecektir.
- IV. Yüce dinî yasa (şeriat) uyarınca, yalnızca Müslümanların değil, aynı zamanda bizim gibi sadık olan gayrimüslimlerin de canı, malı ve namusu korunacaktır.

Şekil 1

10 Haziran 1878'de Prizren İttifakı'nın kurulduğu Mehmet Paşa Medresesi binası (Kristo Frashëri, (1978). *Tre Vëllezër Pishtarë: Abdyl Frashëri, Naim Frashëri, Sami Frashëri* [Üç Meşale Kardeş: Abdül Frashëri, Naim Frashëri, Sami Frashëri], "8 Nëntori", s. 26)

Vdërtesa në Prizren ku më 10 qershor 1878 u themelua Lidhja Shqiptare-

V. Bölgelerin toplayacağı savaşçılar için yapılacak tüm harcamalar, alacağımız kararların hükümlerine göre düzenlenecek ve karşılanacaktır.

VI. Balkanlardaki mevcut durum göz önünde bulundurularak, yabancı orduların topraklarımıza girmesi hiçbir şekilde kabul edilmeyecektir.

VII. Balkanlarda hükûmete sadık olup Birliğimize katılan yurttaşlarımıza el uzatacak ve ihtiyaç hâlinde karşılıklı yardımlaşacağız.

VIII. Eğer bir bölge, Birliğin bir kararını uygulamakta zorlukla karşılaşırsa komşu bölgeler yapılan anlaşmalar doğrultusunda yardım etmekte gecikmeyeceklerdir.

IX. Allah korusun, kim Birlikten ayrılırsa, casusluk yaparsa ya da kendi keyfine göre hareket edip önderlerin emirlerine kulak vermezse, hak ettiği şekilde cezalandırılacaktır.

X. Birliğe bağlı herhangi bir bölgenin sakini, hangi inançtan olursa olsun, Birlikten ayrılmak isterse Sırbistan ya da Karadağ'a gitmesine izin verilmeyecek; eğer giderse casus olarak değerlendirilecek ve yürürlükteki kararlara göre cezalandırılacaktır.

XI. Kuvvetlerin gönderilmesi, çağırılması ve kullanımı, hazırlanmakta olan talimatlara göre düzenlenecektir.

XII. Bu maddelerin uygulanması için yazışmalara özel bir önem ve dikkat gösterilecektir.

XIII. Bilinmektedir ki hükûmetin, hiçbir şekilde Birliğin iç işlerine müdahale etmesine izin verilmeyeceği gibi Birliğin de hükûmetin idaresine karışmasına müsaade edilmeyecektir; aksi takdirde bu durum, ilgili tarafın hakkına bir tecavüz olarak değerlendirilecektir.

XIV. Bu kararın bir nüshası her vilayet ve şehre sunulacaktır.

XV. Kuzey ve Güney Arnavutluk ile Bosna'nın korkusuz temsilcileri tarafından verilen söz doğrultusunda —ki bu yiğitler doğduklarından beri silah dışında başka bir sanat bilmemekte ve devlet, millet ve vatan uğruna her zaman kan dökmeye hazır dırlar—, Prizren, Birliğin başkenti olarak seçilmiştir (Belegu, s. 31-33).

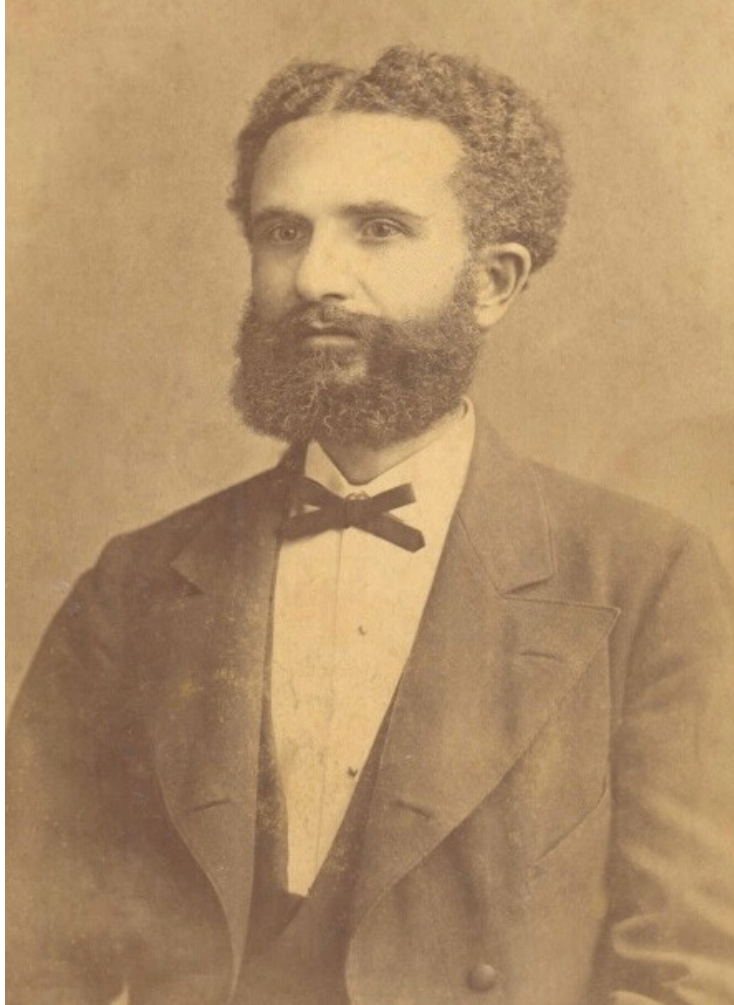
Görüldüğü üzere, alınan kararlar İttifak'ın temel hedefinin Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü korumak ve Sultan'a sadakati sürdürmek olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Kararnamede dinî referanslarla şekillenen bir meşruiyet anlayışı hâkimdir; bu bağlamda hem Müslümanların hem de sadık gayrimüslimlerin haklarının korunacağı vurgulanmaktadır. Aynı zamanda kararlar, bölgesel dayanışmayı ve karşılıklı yardımlaşmayı ön planda tutarak Birlik üyeleri arasında sıkı bir kolektif sorumluluk ve disiplin düzeni kurmayı amaçlamaktadır. Prizren'in başkent ilan edilmesi ve Arnavutluk'un Kuzey-Güney temsilcilerinin askerî kararlılığı, Birliğin yalnızca idarî değil, aynı zamanda savunma ve direniş merkezî bir yapı olduğunu göstermektedir. Bu kararlar, Prizren İttifakı'nın başlangıçta dinî, siyasal ve toplumsal meşruiyetini Osmanlı çerçevesi içinde aradığını ve kendi iç yönetiminde belirli bir özerklik hedeflediğini ortaya koymaktadır.

3. Osmanlı Sadakati ile Millî Uyanış Arasında Arnavut Hareketi

Prizren İttifakı, başlangıçta Osmanlı toprak bütünlüğünü savunan İslamî bir karaktere sahipken, zamanla yerel özerklik talepleri ve millî bilincin oluşumuna katkıda bulunan bir harekete dönüşmüştür. Böylece Prizren İttifakı hem Osmanlı'ya bağlılık hem de millî uyanış arasında salınan çift yönlü bir karakter sergilemiştir. Burada sadakat kavramı hem dinî hem de siyasi-askerî boyutları kapsamaktadır. Buna karşılık 'millî uyanış' kavramı, Arnavut entelektüellerinin kültürel kimlik arayışını, yerel özerklik taleplerini ve giderek ideolojik bir milliyetçiliğe evrilen siyasal hedefleri içermektedir.

Şekil 2

Abdül Fraşëri (Frashëri, K. 1978, s. 16)

18 Haziran 1878 tarihinde Kararname'nin kabul edildiği Prizren Birliği toplantısının ardından Abdyl Frashëri⁴ memleketi Frashër'e dönmüş ve burada, ilk önce tanınmış Bektaşî tekkesiyle temas kurmuştur. Kendisinin de bu tarikata mensup olması dolayısıyla, Bektaşî babalarının ulusal dava lehine kazanılmasının, Müslüman Arnavut halkının geniş kesimlerinin harekete geçirilmesinde belirleyici bir rol oynayacağını öngörmüştür. Bu strateji doğrultusunda çeşitli tekkeleri ziyaret eden Abdyl, Bektaşîlik içinde önemli bir nüfuza sahip olan Baba Alush'un (Aluş Baba) desteğiyle tarikatın Arnavut ulusal hareketine destek vermesini ve yerel seçkinler üzerinde manevi etkisini bu yönde kullanmasını sağlamıştır (Skendi, 2000, s. 48). Bu ulusal hareketin entelektüel merkezi Güney Arnavutluk'ta, askeri direnişin merkezi ise daha çok Kuzey'de bulunmaktaydı. Güneydeki önemli merkez Fraşır kasabasıydı; görünüşte Alush Babaj'ın liderliğinde faaliyet gösterse de fiilen Abdyl Bey'in önderliğinde yönetilmektedir. Fraşır merkezine Dangilia, Kolonya, Leşkovik, Pırmeti, İskrapar, Dişnica, Görice bölgeleri ile tüm Toskeria Bektaşî babaları katılım sağlamışlardır (Frashëri, M., 1938/2020, s. 45).

Mehdi Frashëri, Prizren Birliği'ni yalnızca dış tehditlere karşı gelişen kendiliğinden bir tepki olarak değil, aynı zamanda Arnavut seçkinleri arasında şekillenmekte olan bir bilinç ifadesi olarak değerlendirmektedir. Ona göre, bu hareket geniş halk kesimlerinin Arnavutluk topraklarını parçalanmaktan koruma isteğiyle şekillense de esas itibarıyla küçük ama etkili bir entelektüel ve milliyetçi grup tarafından yönlendirilmektedir. Bu grup, özellikle Toska bölgesinde yoğunlaşmış ve Abdyl Frashëri'nin önderliğinde hareket etmektedir. Prizren Birliği'ne ideolojik yönünü kazandıran ve onu uluslararası düzlemde siyasi bir aktöre dönüştüren temel unsur bu gruptur (Frashëri, M., 2020, s. 39). Stavro Skendi, milliyetçi grubun eğilimleri ve idari özerkliğe yönelik temayüller ilk olarak Güney Arnavutluk'ta ortaya çıktığını belirtmektedir. Burada, başını Abdyl Frashëri'nin çektiği bir grup Arnavut aydını, Avrupa ve Balkanlardaki milliyetçi hareketlerden haberdardı ve bu gelişmeleri yakından takip etmektedir (Skendi, 2000, s. 90). Belegu ise hareketin henüz başlangıç aşamasında olması nedeniyle milliyetçi görüşlere sahip temsilcilerin bu kararlara karşı çıkacak kadar güçlü olmadıklarını belirtmektedir (Belegu, s. 35). Ancak ilerleyen süreçte, İttifak'ın bu sınırın ötesine geçerek Osmanlı hükûmeti adına vergi toplama ve asker sevkıyatı gibi yükümlülükleri yerine getirmeyi reddetmiştir (Vlora, 2003, s. 160).

Oliver Schmitt, *"Prizren İttifakı: Avusturya-Macaristan Yorumları ve Gözlemleri"* başlıklı makalesinde, Avusturya-Macaristan diplomatlarının Kosova Vilayeti'ne ilişkin değerlendirmelerini analiz etmektedir. Schmitt'e göre bu diplomatlar yalnızca gözlemci değil, aynı zamanda bölgesel süreçlerde etkin rol oynayan aktörler olarak hareket etmişlerdir. Makalede belirtildiğine göre, İttifak'ın ilk dönemlerinde konsolosluk raporları hareketin İslami-geleneksel karakterini ve İstanbul'un kontrolü altındaki yapısını vurgulamaktaydı. Ancak zamanla bu değerlendirmelere belirgin bir bölgesel-siyasal yönelim eklenmiş ve süreç, Arnavut vilayetlerinin özerkliği fikrinin açık biçimde dile getirildiği bir aşamaya evrilmiştir (Schmitt, 2019, s. 139). Avusturya-Macaristan raporları, Arnavut hareketinin çok aşamalı bir gelişim modeli izlediğini açıkça ortaya koymaktadır. Bu raporlara göre, süreç ilerledikçe Arnavut ulusal kimliğine ve siyasi özörgütlenme arzusuna giderek daha fazla önem atfedilmiştir (Schmitt, s. 142).

Tüm bu gelişmelerin yanı sıra, Karadağ, Osmanlı Devleti'ne baskı yaparak Arnavutların Plav ve Gusinye'yi kendisine teslim etmeye zorlanmasını talep etmiştir. Sultan, Arnavutları yatıştırmak ve Gusinye ile Plav halkına teslimiyeti tavsiye etmek amacıyla, yüksek komiser sıfatıyla Mehmet Ali Paşa'yı görevlendirmiştir. Zira her türlü direnişin sonuçsuz kalacağı ifade edilmektedir. Arnavutlar ise Mehmet Ali Paşa'ya "Mehmet Ali Paşa Maxhari" (Macar) adını takmıştır; çünkü onu bir Macar dönmesi olarak görmektedirler. Oysa gerçekte Fransız kökenliydi; ailesi Fransız Devrimi sırasında

4 Abdül Frashëri (1839–1892), Yanya vilayeti Ergiri sancağına bağlı Fraşer köyünde doğmuş. Şemseddin Sami ve Naim Frashëri'nin ağabeyidir. Abdül Bey ilk öğrenimini Fraşeri'de tamamlamıştır. Genç yaşta Bektaşî çevrelerinde yetişmiş. Ardından Zosimea Rum Lisesi'nde okuyan kardeşleriyle beraber Fransızca ve Yunanca öğrendi. Osmanlı bürokrasisinde memuriyet yaptıktan sonra Arnavut ulusal hareketinin önde gelen liderlerinden biri olmuştur. 1877'de İstanbul'da kurulan *Arnavut Halkının Hukukunu Koruma Komitesi*'nin başkanı, 1878'de *Prizren İttifakı*'nın kurucularındandır ve dış ilişkiler komisyonunu yönetmiştir. Ekim 1879'da Abdül Fraşeri, İstanbul'da Cemiyet-i İlmîyye-i Arnavudiyye adlı cemiyetin kurucu ortaklarından biri oldu. Berlin Kongresi sonrasında Arnavut vilayetlerinin özerkliği ve toprak bütünlüğü için diplomatik girişimlerde bulunmuş, 1881'de İttifakın bastırılmasından sonra tutuklanarak sürgüne gönderilmiştir. 1892'de İstanbul'da vefat etmiş, daha sonra naaşı Tiran'a nakledilmiştir (Aruçi, 1996; Elsie, 1997).

Fransa'dan kaçmış ve Almanya'nın Magdeburg kentine yerleşmiştir. Müslüman olmadan önceki soyadı "Detroi" idi. Arnavutlar, topraklarını teslim etmeyi öneren herkesi düşman olarak algılamakta ve bu öfkeyle silaha sarılmaktadır (Belegu, s. 45-46). Mehmet Ali Paşa, 19 Ağustos 1878'de Prizren'e gelmiş, 27 Ağustos'ta burada Arnavut beylerle bir toplantı yapmıştır. Ardından Yakova'ya geçerek 6 Eylül günü burada birkaç bin Arnavut tarafından düzenlenen bir saldırı sonucu öldürülmüştür (Bartl, 1998a, s. 203).

Mehmet Ali Paşa'nın öldürülmesinin ardından Osmanlı yönetimi, Birlik üyelerine yönelik herhangi bir cezai işlem uygulamamıştır. Bu durum üzerine Birlik, daha milliyetçi bir tutum benimsemeye başlamıştır. Güney Arnavutluk'un liderleri Fraşiri'de toplanarak Abdyl Frashëri öncülüğünde 10 Kasım 1878 tarihinde Arnavutluk'un idari özerkliği için bir program hazırlamıştır. Berlin Kongresi sırasında Osmanlı hükümeti, Arnavut topraklarını Yanina, Manastır, Üsküp ve İşkodra olmak üzere dört vilayete bölmüştür (Skendi, 2000, s. 91). Ancak 27 Kasım 1878'de ise Birliğin merkezi, ulusal bir ruhla hazırlanmış bir karar alarak süreci bir adım daha ileriye taşımıştır (Belegu, 2008, s. 63). Debre şubesi tarafından kabul edilen ve İlyas Paşa Dibra ile Abdyl Frashëri'nin imzaladığı belgede, Osmanlı Rumelisi'ne bağlı Arnavut bölgelerinin geleceğini güvence altına almak ve doğrudan bu bölgelere yönelen tehditleri önlemek amacıyla aşağıdaki beş maddelik bir karar alınmıştır:

- I. Yukarıda adı geçen tüm Arnavut bölgeleri tek bir vilayet altında birleştirilecek ve bu vilayetin merkezi, Arnavutluk'un coğrafi merkezinde yer alacak bir şehir olmalıdır.
- II. Bu vilayette görev yapacak memurların Arnavutça dilini bilmeleri zorunludur.
- III. Eğitim faaliyetleri her bölgede yaygınlaştırılmalı ve okullarda Arnavutça dilinin öğretilmesi sağlanmalıdır.
- IV. Hem devletin hem de milletin yararına olacak yasalar uygulanmalı; bu yasalar, yılda dört ay boyunca vilayet merkezinde toplanacak Genel Meclis tarafından hazırlanmalıdır.
- V. Vilayetin gelirlerinin yeterli bir kısmı yerel ihtiyaçlara yönelik harcamalar için kullanılmalıdır (Rexha, 1978, s. 46-47). Görüldüğü üzere, bu metinde artık milliyetçi talepler yer almaktadır.

Bu dönemde Kosova'daki hareketin yönü, bir tarafta şeriat ve Halifeye bağlılığı öne çıkaran Müslüman gelenekçiler, diğer tarafta ise Fraşiri gibi özerklik yanlısı entelektüel reformcular arasında ideolojik bir gerilime sahne olmuştur. Malcolm'a göre, bu iki eğilim arasındaki çekişme, İttifakı'nın siyasal niteliğini belirleyen temel unsurlardan biriydi (Malcolm, 1998, s. 222).

Kosova Valisi'nin, Debre'de Arnavut Ligası temsilcileri tarafından Toskalarla birlikte alınan kararlar hakkında Osmanlı Hükümeti'ne gönderdiği telgrafta şöyle denilmektedir:

"Dışarıdan bakıldığında bu talepler olumlu ve makul görünse de eğer bu projenin esas amacı, dışarıdan gönderilecek memurlar yerine yerel reislerin atanarak kendi bölgelerini yönetmeleri, böylece nüfuz ve şöhrat kazanmaları ise bu durumun ciddiyle değerlendirilmesi gerekir. Zira hükümetin yönetimi ve bütün idari yetkilerin, henüz medeni olma onuruna sahip olmayan bir halkın eline bırakılması hâlinde, başta Arnavut önderlerinin kendi aralarında uzlaşamayacağı ortadadır. Bununla birlikte, bu denli geniş bir bölgenin ıslahı ve idaresi; ancak siyasi ve sivil işlerde tecrübeli, liyakatli, iyi niyetli ve temiz vicdanlı kadroların varlığıyla mümkün olabilir." (Rizaj, 1978, s. 24-25)

18 Haziran 1878 tarihli on altı maddelik Kararname, Prizren İttifakı'nın Osmanlı toprak bütünlüğünü savunan ve şeriat esaslarına dayalı Müslüman bir teşkilat olarak kuruluşunu tescil etmişti. Osmanlı arşivlerinde yer alan ikinci bir belge ise, bir yıl sonra 3 Ekim 1879'da Hacı Ömer Efendi'nin başkanlığında Prizren Maraş Tekkesi'nde gerçekleştirilen toplantıyı kayda geçirmektedir. Bu toplantıda kabul edilen beş maddelik yeni kararlar, ilk Kararname'nin ruhunu korurken daha ayrıntılı talepler ve disiplin hükümleri içermektedir. İlk maddede, Arnavut cemiyetinin başka bir devletin himayesi altına girmeyi ve İslâm birliğinden ayrılmayı "ölümden beter" gördüğü vurgulanmış, Sultan II. Abdülhamid'e ve Yüce Hilafet makamına "tam sadakat" bir dille ilan edilmiştir. İkinci madde, Avusturya işgali altındaki Taşlıca, Prepol, Priboy, Yenipazar, Plav ve Gusinye dâhil olmak üzere, Prizren'den Yanina'ya kadar uzanan sancakların "vatanın ayrılmaz bir parçası" olarak korunması ve herhangi bir saldırı hâlinde hem Bâbiâli'nin bilgilendirilmesi hem de tüm Arnavut halkının silahlı direniş göstermesi hükmünü getirmiştir. Üçüncü madde, Yanya, İşkodra, Manastır ve Kosova vilayetlerinin tek bir vilayet

altında birleştirilmesi talebini açıkça dile getirmiş ve bu yeni idari birimin başına "ehliyetli ve onurlu" bir valinin atanması için Padişahın onayını istemiştir. Dördüncü madde, yağma, hırsızlık ve cinayet gibi fiilleri "şariat ve akıl gereği kesin biçimde yasak" ilan ederek, geçmişteki gasp eylemlerinin telafisini ve faillerin cezalandırılmasını şart koşturur. Beşinci madde ise, birleşik vilayet tesis edilene kadar Prizren'de geçici bir "İttihat Heyeti"nin oluşturulmasını öngörmüştür. Bu kararlar, 18 Haziran 1878 Kararnamesi'yle başlayan Osmanlı sadakati ve şariat vurgusunu yinelerken, Arnavut vilayetlerinin idari birliği, toprakların korunması ve iç disiplinin sağlanması konularında daha somut ve ayrıntılı hükümler getirmiş, böylece İttifak'ın siyasi ufkunun giderek genişlediğini göstermiştir.

Şekil 3

Abdyl Fraşëri'nin, 2 Aralık 1878'de Yanya'dan, Prizren Arnavut Birliği'nin başkanı İlyas Paşa Dibra'ya gönderdiği mektup; bu mektupta, kendi yurttaşlarının Debre Meclisi'nin Arnavutluk'un özerkliğini talep etme kararlarını her yerde sevinçle onayladığını bildirir. (Frashëri, K., s. 29)

Letra e Abdyl Frashërit drejtuar Iljaz pashë Dibrës, kryetarit të Lidhjes Shqiptare të Prizrenit nga Janina më 2 dhjetor 1878, me të cilën njofton se bashkatdhetarët e tij miratuan kudo me gëzim vendimet e Kuvendit të Dibrës për të kërkuar autonominë e Shqipërisë.

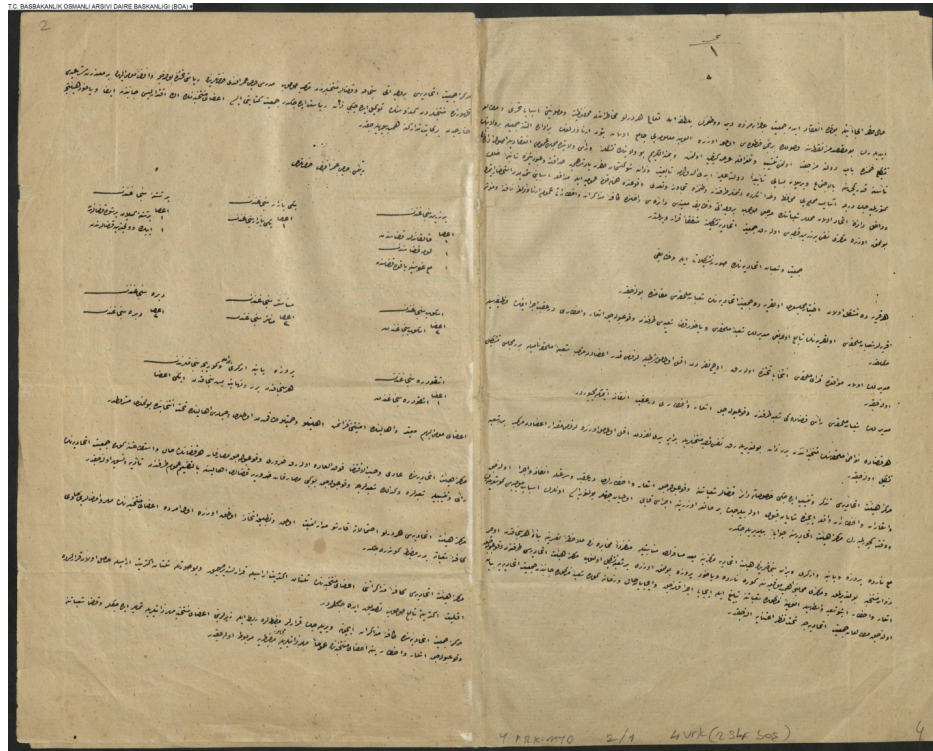
«... Pasi u largova nga Dibra erdha në Elbasan, ku u njoha me Komitetin e Lidhjes dhe bisedova me anëtarët e saj. Iu lashë atyre shkresën e përfaqësisë... Mora premtimin e tyre se do ta vulosin... Prej andej shkova në Berat. Në Berat, paria dhe gjithë populli, myslimanë e të krishterë, u gëzuan jashtëzakonisht shumë për vendimet e Dibrës. Shkresën e përfaqësimit ata e vulosën menjëherë dhe gjithashtu e dërguan nëpër rrethet vartëse me njerëz të posaçëm. Prej Beratit shkova në Vlorë... Letërpërfaqësimi u vulos menjëherë... Nga Vlorë shkova në Delvinë. Edhe atje e vulos përfaqësimin. Prej andej shkova në Prevezë... Këtu u gëzuan shumë tepër për bashkimin e plotë dhe për vendimet e Dibrës. Prej Preveze erdha këtu, në Janinë...»

ABDYL

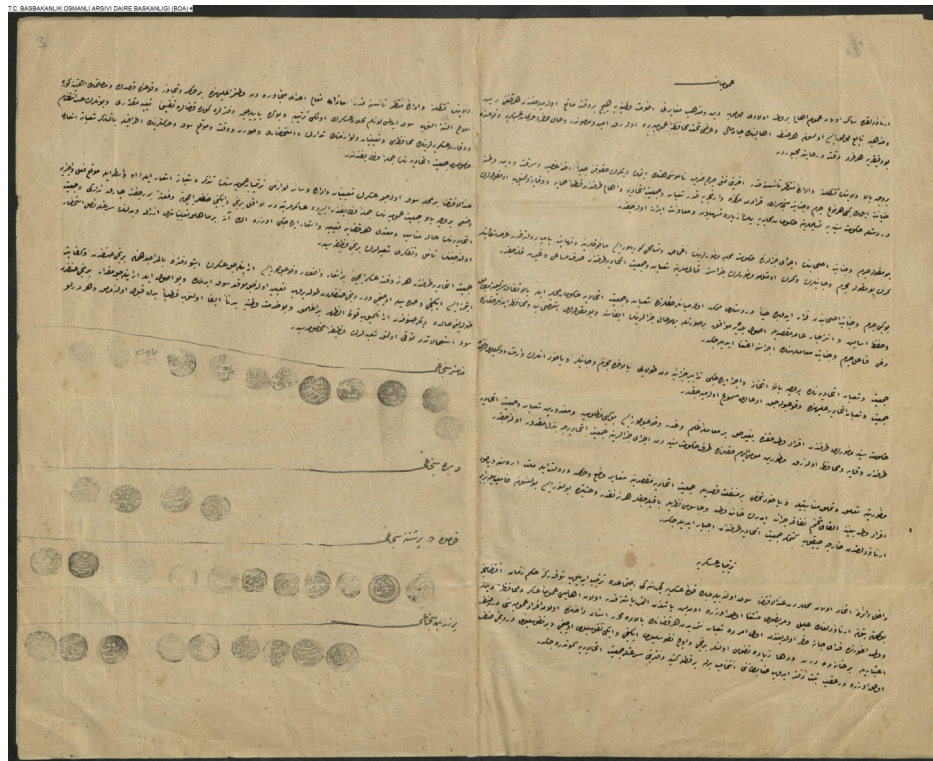

Şekil 4

Prizren Cemiyeti Toplantı Tutanağı: Kararlar ve Beyanat BOA. Y.PRK. MYD, 2/1.3-4.⁵

Y.PRK.MYD.00002.00001.004

Y.PRK.MYD.00002.00001.004

5 Bu belgelerin tamamı ayrıca bakınız: *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti*. (2007). TC. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, ss. 40-41.

Berlin Kongresi'nin uygulanması çerçevesinde, Plav ve Gusinye bölgelerinin Karadağ'a teslim edilmesi öngörülmektedir. Plav ve Gusinye halkı bu kararı sert bir şekilde reddederken Podgorica ve Shpuza şehirleri Karadağ'a direniş göstermeksizin teslim edilmiştir. 11 Aralık'ta Karadağ, Osmanlı İmparatorluğu'na söz konusu bölgelerin teslimi için 14 günlük bir süre tanımıştır. Sürenin dolmasına rağmen Osmanlı bu bölgeleri zamanında teslim edemediği için Avusturya-Macaristan'dan süre uzatımı talebinde bulunmuştur. Bu gelişmelerin ışığında, söz konusu bölgelerin tesliminden sorumlu olan Muhtar Paşa, Prizren'e ulaşmış ve Prizren Birliği'nin meclisini istişare amacıyla toplantıya çağırmıştır. Paşa, Plav ve Gusinye'nin tesliminin Osmanlı hükûmetine antlaşma gereği dayatılan bir *yükümlülük* olduğunu ve bunu tüm dünya bildiğini belirtmiştir. Ayrıca, Arnavut halkın karşı çıkışı yalnızca gereksiz ve anlamsız bir kan dökülmesine yol açacak; bunun sonucunda da kendilerine sadece felaket getireceğini vurgulamıştır (Belegu, 2008, ss. 72-77). 1880 yılı Ocak ayında Arnavutlarla Karadağlılar arasında başlayan çatışmalar, Karadağ kuvvetlerinin yenilgisiyle sonuçlanmıştır (Bartl, 1998, s. 204).

Osmanlı Devleti, Karadağ'a Plav ve Gusinye yerine Hersek'in bir bölümünü teklif etmiştir. Ancak bu öneri ne Çetine ne de Avusturya-Macaristan tarafından kabul edilmiştir. Karadağ açısından teklif edilen topraklar verimli bulunmamış ve bu süreçte, İtalya devreye girerek Plav ve Gusinye yerine Hristiyanların yaşadığı Hoti ve Gruda bölgelerinin Karadağ'a bırakılmasını önermiştir. Zira Plav ve Gusinye'de yaşayan Müslüman halk, Hristiyan yönetime tâbi olmayı reddetmiştir. Sonuç olarak Karadağ, Osmanlı dâhil tüm büyük devletlerin İtalya'nın önerisini benimsediğini görünce, çaresiz bir şekilde ve gönülsüzce bu çözümü kabul etmek zorunda kalmıştır. Ancak bu yer değişikliğine Arnavut Katolikleri karşı çıkmışlardır (Belegu, 2008, s. 84).

Tüm aşiret reisleri ve bayraktarlar, 4 Nisan 1880 tarihinde, Prizren İttifakı ile onun İşkodra şubesi arasında bir uzlaşmaya vararak Avusturya-Macaristan, Fransa, İngiltere ve İtalya konsolosluklarına ortak bir dilekçe sunma kararı almışlardır. Kuzey Arnavutluk'un dağlık bölgelerindeki bayraktarlar tarafından İngiltere'nin Arnavutluk'taki diplomatik temsilcisi Kirby Green'e hitaben yazılan bu belge, daha sonra kendisi tarafından Dışişleri Bakanı Salisbury Markizi'ne iletilmiştir. Dilekçede şu ifadeler yer verilmiştir:

"...İrk, inanç, gelenek ve özgürlük açısından sahip olduğumuz ayrıcalıklar, iddia edilen ilhaka tamamen aykırıdır. Bu nedenle, Yüce Sultan'ın hükûmetinin bizlere her alanda tanıdığı ayrıcalıkları bilmeyen kimse yoktur. İnançlarımızı, dilimizi ve geleneklerimizi özgürce yaşama hakkımız, Yüce Sultan'ın kutlu İmparatorluğunun bir parçası olmaktan duyduğumuz memnuniyetin canlı kanıtlarıdır. Bu bağ, asırlık bir onur ve sadakat geleneğiyle şekillenmiştir. Bizler, onur duyduğumuz özgürlük içinde yaşamak ve bu özgürlüğün tadını çıkarmak istiyoruz; aksi halde, kaderimizin ve mevcut statümüzün herhangi bir şekilde değiştirilmesine yönelik her girişime karşı dururduk. Bu nedenle, başka herhangi bir yabancı yönetimin boyunduruğu altına girmeden önce son damla kanımıza kadar savaşıma kararlıyız." (Rizaj, 1978b, ss. 138-139).

Bu ifadeler, yalnızca Osmanlı yönetimine yönelik siyasi bir bağlılığı değil, aynı zamanda Sultan'ın adaletli idaresine duyulan gönülden bir memnuniyeti de ortaya koymaktadır. Özellikle Kuzey Arnavutluk'un Katolik aşiretleri açısından bakıldığında, bu mektup onların Osmanlı hâkimiyetine karşı besledikleri rızayı ve sadakati açıkça yansıtmaktadır. Bu topluluklar, asırlık geleneksel düzenin ve dinî özgürlüklerinin Sultan'ın koruması altında güvence altına alındığını düşünmekte; Osmanlı idaresinden ayrılmaktansa canlarını feda etmeyi tercih edeceklerini açıkça beyan etmektedirler. Bu da Arnavut topluluklarının etno-dinsel farklılığı içinde Osmanlı'ya duyulan sadakatin önemli bir göstergesidir.

Arnavut topraklarının ihlali neticesinde, özerklik talebi yeniden gündeme gelmiştir. 1880 yılı Haziran ve Temmuz aylarında, Kuzey Arnavutluk delegeleri Prizren'de tekrar özerklik meselelerini görüşmüşler. Arnavutlar, taleplerini sunduktan sonra 'Sultana sadık tebaa olarak kalmak istediklerini, ancak Babiâli tarafından terk edildikleri takdirde sonuna kadar savaşıacaklarını' belirtmişlerdir (Rizaj, 1978b, s. 160). Bu toplantıda alınan kararlar doğrultusunda taleplerini belirten bir arzı Osmanlı Sultan'ına göndermişler. Osmanlı arşiv belgeleri, 22 Temmuz 1880 tarihinde Prizren Birliği Merkez Komitesi tarafından Sultan'a sunulan bu talebi kayıt altına almaktadır. Bu belgede, Arnavut bölgelerinin birleştirilmesi talebiyle birlikte şu ifadeler yer almaktadır:

"Vatanın savunulması zaruri bir görev olarak görüldüğünden, Arnavutluk'un yönetiminin mutlaka güvenilir, yetkin ve sadık bir valiye verilmesi gerektiğine oybirliğiyle karar verdik. 500-600 yıldır Yüce Sultan Hazretleri'nin egemenliği altında yaşıyoruz; atalarımızdan bize miras kalan varoluş, özgürlük,

onur ve inanç haklarımızı koruduk. Şimdi ise Yüce Sultanımızın bu haklarımızın yok edilmesine izin vermeyeceği açıktır. Yüce Hünkârımıza bildiririz ki, vatan toprağımızı korumak adına canımızı vermeye hazırız; son damla kanımıza kadar savaştık ve tarihsel olarak bize miras kalan varlığımızı ve direncimizi sürdüreceğiz.” (Rexha, 1978, ss. 70-71)

Bu metin, Prizren Birliği'nin yalnızca Osmanlı toprak bütünlüğü çerçevesinde değil, aynı zamanda siyasi ve idari özerklik temelinde Arnavut kimliğini koruma iradesini açıkça ortaya koymaktadır.

4. Uluslararası Diploması ve İttifakı'nın Dönüşümü

Ancak Arnavutluk'un özerkliği konusundaki Arnavutlar hemfikir değillerdir. Fikir ayrılıkları, 13 Temmuz 1880 tarihinde düzenlenen ve ülkenin dört bir yanından temsilcilerin katıldığı Ergiri Konferansı'nda daha da belirginleşmiştir. Bu konferansta Abdyl Frashëri, esasları iki yıl önce (10 Kasım 1878) Fraşiri'de hazırlanmış ayrıntılı bir özerklik programı sunmuştur. *İleri görüşlü ve yenilikçi* kanadı temsil eden bazı unsurlar, Osmanlı hükûmetinin içinde bulunduğu zor durumu değerlendirme çağrısı yaparak Osmanlı ordusunun kendilerine karşı harekete geçme olasılığının düşük olduğu bir dönemde derhal harekete geçilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Prizren Birliği'ni hiçbir dinsel ayrım gözetmeksizin bütün Arnavutların yer aldığı, tümüyle bir Arnavut hareketi olarak görmek istemişler ve buna göre hazırlık yapmışlardır (Bozbora, s. 192-193). Bu grup genellikle “radikaller” olarak tanımlanmaktadır. Buna karşılık, başlıca feodal beylerden oluşan diğer bir grup ise daha elverişli bir zamanın beklenmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Konferansın sonunda, kabul edilen kararların ancak Arnavut topraklarına kuzeyden veya güneyden yöneltilecek bir saldırı durumunda hayata geçirileceği belirtilmiştir. Bu durumda, Kuzeydeki güçler Güneye, Güneydekiler ise Kuzeye yardım edecekleri yönünde karara varılmıştır (Skendi, 2000, s. 93).

Osmanlı Devleti'nin Ülgün'ün Karadağ'a teslimi konusunda Büyük Güçlerin baskılarına boyun eğmesi, Arnavutlar tarafından Ergiri Konferansı'nda kabul edilen kararların artık uygulanma zamanının geldiği şeklinde yorumlanmıştır. Kuzeydeki bayraktar aşiretlerin direnişiyle benzer şekilde, Ülgün halkı da İngiliz konsoloslu olan Kirby Green'e hitaben bir mektup kaleme almıştır ve bu mektupta şu hususlar dile getirilmiştir:

“Büyük bir üzüntüyle öğrendik ki sevgili vatanımız Ülgün'ün Karadağ'a teslim edilmesine karar verilmiştir ve bu nedenle önümüzdeki günlerde Avrupa'nın Büyük Güçlerine ait donanmanın Ulqin'e gelmesi beklenmektedir. Asırlardır Yüce Sultan Hazretleri'nin egemenliği altında bulunan bu güçsüz halk, dili, adetleri ve dini Karadağ'la tamamen zıt olduğundan, Karadağ'a ilhak edilmektense ya da onun zalim yönetimi altına girmektense ölmeyi ve yeryüzünden tamamen silinmeyi tercih eder; böylece Yüce Sultan Hazretleri'nin adil yönetiminden ayrılmamış olur” (Rizaj, 1978b, s. 166).

Her ne kadar toplumsal yapıları ve ekonomik temelleri farklı olsa da Kuzey Arnavutluk'taki bayraktar aşiretlerin Osmanlı'ya sadakat temelindeki direnişiyle paralel bir şekilde, Ülgün halkı da benzer bir bağlılık sergilemiş ve dış müdahalelere karşı Osmanlı idaresi altında kalmayı tercih etmiştir.

Bu gelişmelerin hemen ardından, 20 Ekim 1880 tarihinde Debre'de bir toplantı düzenlenmiştir. Toplantıya, özerklik yanlısı grupların yanı sıra, bölgenin nüfuzlu beyleri ve paşaları da katılmıştır. Özellikle Ülgün'de yaşanan direniş ve oradaki halkın kararlılığı, toplantıya katılanlar üzerinde derin bir etki bırakmış; bu durum, Arnavut meselesinin artık yalnızca bölgesel değil, imparatorluk çapında bir mesele hâline geldiğinin açık bir göstergesi olmuştur.

Ancak hemen ardından görüş ayrılıkları su yüzüne çıkmıştır. Mücadele, Debre ve Mati bölgelerinin Osmanlı yanlısı partisi ile (Prizren Birliği yanlısı) özerklik yanlısı grup arasında şekillenmiştir. Osmanlı yanlısı grubun önderliğini Sadık Paşa Dibra (Debreli Sadık Paşa) ile Şemal Paşa Mati (Matili Şemal Paşa), özerklik yanlılarının ise Ali Paşa Gucia (Gusinyeli Ali Paşa), Esat Paşa Tetova ve İlyaz Paşa Dibra üstlenmiştir. Yapılan oylamada, özerklik yanlısı grup 130 oya karşı 150 oyla azınlıkta kalmıştır (Skendi, 2000, s. 94). Buna rağmen, özerklik yanlıları Debre'deki kararlarla paralel bir içerik taşıyan bir karar tasarısı hazırlayarak İlyaz Paşa Dibra'nın oğlu Xhemal Bey Dibra'yı (Debreli Cemal Bey) bu kararın Babiâli'ye iletilmesiyle görevlendirmiştir (Skendi, 2000, s. 95).

Ekrem Bey Vlora, anılarında, Prizren Birliği'nin başlangıçtaki hedeflerinden zamanla nasıl sapmalar gösterdiğini ayrıntılı bir şekilde aktarmaktadır. Ona göre, Birliğin hedeflerinin değişmesinde Arnavutluk'un Güney kesiminden gelen unsurların baskısı belirleyici olmuştur. Bu Güney Arnavut unsurlar, Arnavut bölgelerinin iç örgütlenmesini ve idari yapısının genişletilmesini teşvik etmiştir (Vlora, 2003, s. 162). İstanbul hükûmetiyle dostane ilişkileri sürdürme ve müzakere etme yanlısı olan Prizren Birliği'nin kurucuları ve ilk liderleri, yerlerini, ulusal programı her ne pahasına olursa olsun gerçekleştirmek isteyen ve bu programın Osmanlıların hoşuna gidip gitmemesini önemsemeyen neredeyse radikal bir gruba bırakmak zorunda kalmışlardır. Ülkenin güneyinde Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılma düşüncesi açıkça dile getirilirken kuzeyde Birlik, Osmanlı yetkililerini görevden alarak onların yerine yerel halktan yöneticiler atamıştır. Ekrem Bey Vlora (Avlonyalı Ekrem Bey) (2003, s. 165), Debre'deki toplantıyı uygunsuz ve gösterişçi bir tutumun tezahürü olarak değerlendirmiştir.

Tüm bu girişimler, özellikle Debre'de yapılan gizli toplantının öğrenilmesinin ardından, İstanbul tarafından hoş karşılanmamıştır. Babiâli, özerklik talepleri içeren Prizren Birliği dilekçesine yanıt veremeyince, Arnavutlar Osmanlı hükûmetini göz ardı etmeye başlamışlardır (Belegu, 2008, s. 175).

Arnavut sorunu aynı zamanda Sultan'ın Müslüman kesimden gelen bir milliyetçilik hareketi ile ilk ciddi karşılaşması olmuştur (Skendi, 2000, s. 96). 1880 yılında Sultan II. Abdülhamid, Arnavutlara hitaben yaptığı bir çağrıyla, onları Arnavutluk'un özerkliğini savunan taleplerden ve Prizren Birliği'nin faaliyetlerinden uzaklaştırmayı amaçlamıştır. Sultan, bu talepleri yasa dışı olarak nitelendirmiş ve bu fikirlerin yabancı güçlerin etkisi altındaki küçük bir "fitneci" grubun çıkarları doğrultusunda yayıldığını ileri sürmüştür. Vilayetlerin birleştirilerek tek bir Arnavut vilayeti oluşturulması fikri, onun nezdinde Osmanlı idari düzenine ve şeriat ilkelere aykırı, merkezi yönetimi zayıflatacak bir girişim olarak değerlendirilmiştir. Sultan, Arnavutlara Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü korumak için büyük mücadeleler verdiğini hatırlatmış; Sırbistan, Karadağ, Romanya ve Rusya ile yapılan savaşların bu toprakların, özellikle Arnavut bölgelerinin müdafaası için yürütüldüğünü vurgulamıştır. Osmanlı'nın bazı toprakları terk etmek zorunda kalması, Sultana göre, yalnızca Büyük Güçlerin baskısı ve olağanüstü iç koşullar nedeniyle olmuş; bu durum hiçbir şekilde devletin isteğiyle gerçekleşmemiştir. Çağrının sonunda Sultan, sözde "millî birlik" ve "öz savunma" adına Osmanlı'dan kopmanın Arnavut halkını dış tehditlere açık hâle getireceğini, devleti istikrarsızlaştıracağını ve din, devlet ve vatana ihanet anlamına geleceğini belirtmiştir (Rizaj, 1978a, ss. 151-153).

Büyük devletlerin baskısı karşısında Osmanlı Devleti, askeri birliklerle beraber Derviş Paşa'yı, askerî birliklerle Ülgün'e girerek Karadağ'a teslim etmek üzere görevlendirilmiştir. (Bartl, 1998a, s. 209). Derviş Paşa Ülgün'e ulaştıktan sonra, İşkodralı Müslüman eşrafına hitaben, gelişmelerin bu şekilde seyrettiğini ve artık ya Ülgün'ün ya da İstanbul'un kaybedilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Müslümanlar ise yanıt vermeden önce Katolik inancına mensup Arnavutlarla istişarede bulunmuş ve nihai cevap için bir aylık süre talep etmişlerdir (Rizaj, 1978b, s. 172).

Osmanlı Arnavut ilişkilerindeki kırılma noktası, Ülgün'ün Karadağ'a verilmesiyle meydana gelmiştir. Merkezî komite yeniden organize edilmiş ve komuta pozisyonları, Şeyh Ymer Prizreni, Süleyman Vokshi (Süleyman Vokşi), Shuajb Ağa Spahiu (Şuayb Ağa İspahiu) gibi kararlı özerklik yanlısı unsurların eline geçmiştir. Bu gelişmenin ardından Birlik, Babiâli'ye muhalefet etmeye karar vermiş ve Osmanlı yetkililerinin otoritesini tanımayarak asker göndermeyi reddetmişlerdir (Skendi, 2000, s. 97).

Belegu'nun aktardığına göre, Prizren Birliği'nin kararları İstanbul'a ulaştığında, özellikle daha önce Arnavutlara özerklik sözü verdiği bilinen Sultan II. Abdülhamid büyük bir tereddüt yaşamıştır. Mesele saray çevresinde uzun tartışmalara yol açmış, Sultan ve yakın danışmanları verdikleri sözleri tutma eğilimindeyken Derviş Paşa gibi merkezîyetçi yaklaşımı savunan üst düzey yetkililer, bu taleplerin reddedilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Sonuçta Sultan, Derviş Paşa'nın önerisini kabul ederek onu yaklaşık 20.000 askerden oluşan bir orduyla Arnavutluk'a gönderme kararı almıştır. Selanik'ten yola çıkan birlikler, 25 Mart 1881 tarihinde Üsküp'e ulaşmıştır (Belegu, 2008, s. 178). Bu gelişmeleri sadece Belegu değil, Skendi de doğrulamaktadır. Ona göre Sultan, Arnavutluk meselesini ele almak üzere özel bir komite kurmuş, aynı zamanda Arnavutlara hiçbir taviz verilmemesi gerektiğini savunan Derviş Paşa'yı da Birlik'i "sakinleştirmek" üzere görevlendirmiştir (Skendi, 2000, s. 101).

Merkeziyetçi çizginin sert savunucularından olan Derviş Paşa, "Arnavutlarla müzakere edilmez" tezini öne sürerek Osmanlı başkentini Arnavut hareketini zor kullanarak bastırmakla kendisini görevlendirmeye ikna etmiştir. Derviş Paşa, Arnavutluk seferine hazırlanırken Üsküp komutanı İbrahim Paşa, İstanbul'dan aldığı emir doğrultusunda, 23 Mart 1881 tarihinde şehrin Prizren Birliği komitesinin üyelerini tutuklamış ve onları Rodos adasına sürdürmüştür. Savaş, 20 Nisan 1881'de başlamıştır. Arnavutların sıkı direnişine rağmen Osmanlı askerleri galip gelmiştir. Derviş Paşa 22 Nisan 1881'de Prizren'i ele geçirmiştir (Vlora, 2003, ss. 166-167).

5. Bektaşilik ve Arnavut Milliyetçiliği Arasındaki İlişki

Bektaşiliğin liberal dinî uygulamaları, panteist inançları ve Hristiyan-İslam unsurlarını birleştiren yapısı, Müslüman, Ortodoks ve Katolik Arnavutlar arasındaki dinî engelleri aşarak ortak bir millî kimlik bilincinin oluşmasında ve yayılmasında etkili bir kültürel ve sosyal dayanak noktası olarak değerlendirilebilir (Elsie, s. 149; Skendi, 2000, s. 49). Diğer tasavvufî tarikatlardan farklı olarak Bektaşilik, toplumsal hayata ve sıradan insanın günlük ihtiyaçlarına da ilgi gösteren bir yapı arz etmektedir (Krasniqi, 2013, ss. 66-67).

1826'daki Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ve tekkelerin kapatılması ise Bektaşileri merkezî otoriteden uzaklaştırmış, onları daha seküler ve milliyetçi fikirlerle buluşturan bir zemine yönlendirmiştir (Afmataj, 2025, s. 101). Clayer ve Della Rocca, 19. yüzyıl sonlarında Bektaşiliğin bu milliyetçi yönelimi bilinçli biçimde benimsediğini ve Arnavut bağımsızlık hareketinde belirleyici rol oynadığını vurgular (Clayer, 1994, s. 58; Della Rocca, 1994, s. 41). Ayrıca Bektaşî baba ve dervişleri 20. yüzyıl başlarında Arnavutça eğitim ve basın faaliyetlerini desteklemişlerdir (Olgun, 2016, ss. 214-215).

Şekil 5

Fraşeri'de üç Fraşeri kardeşlerinin doğup büyüdüğü ev 1892 yılında yıkılmıştır. Enver Hoxha'nın talimatıyla 1974 yılında yeniden inşa edilmiş ve müze olarak düzenlenmiştir (Frashëri, K., s. 10).

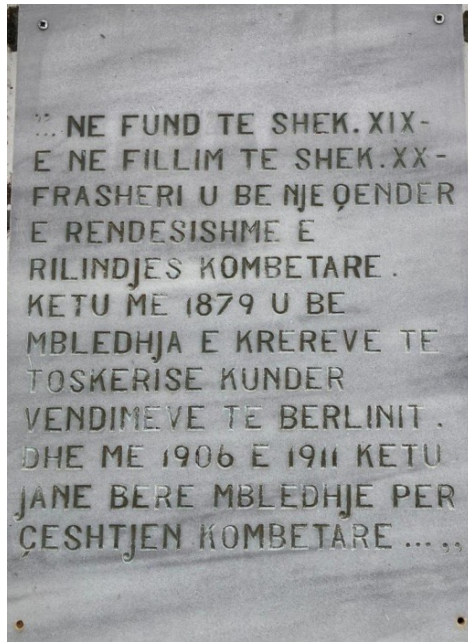
Shtëpia e Dulëllarëve, Frashër

Della Rocca ayrıca, bağımsızlık mücadeleleri döneminde en ateşli Arnavut vatanseverlerin özellikle Bektaşî çevrelerinde ve Katolik topluluklar arasında bulunduğunu belirtir (1994, s. 41). Prizren Birliği'nin başında bulunan Abdyl Frashëri, ünlü edebiyatçı Sami Frashëri ve Arnavut milliyetçiliğinin şairi olan Naim Frashëri büyük bir Bektaşî ailesine mensupturlar. Bektaşîler Arnavut Milliyetçi Hareketi'nin çekirdek kadrosunu oluşturmaktaydılar (Izeti, 2009, ss. 121-124). Frashëri kardeşler olarak bilinen "üç kardeş" Arnavutlar arasında millî duyguları uyandırmak için Bektaşîlik öğretilerine başvurmuşlardır. Naim Frashëri, Bektaşî öğretisini kullanarak ve millî kimlik inşası içinde tek bir "hakiki Allah" inancını dile getirmişti. 1890'lı yıllardaki siyasal dönüşümlerle birlikte, Naim Frashëri Bektaşîliği, özellikle ona milliyetçi bir boyut katarak dönüştürmeye uğraşmıştı. İlk kez 1896'da yayımlanan *Bektaşîler Kitabı*'nda tarikatın öğretisini yeniden ifade ediyordu. Naim Frashëri'nin Bektaşîlik üzerine yazdığı *Kerbela* adlı ikinci kitabı 1898 yılında yayımlandı. Frashëri bu kitabında *Kerbela* destanını milliyetçi bir şiire dönüştürür ve Arnavutların aynı aileye ait olduklarını ve din farklılıklarına rağmen bölünmemiş olduklarını, çünkü tek bir Allah'a tek bir inancın söz konusu olduğunu görmeye çağırır (Cayer, 2013, ss. 370-372). Naim Frashëri'nin hedeflediği nokta Bektaşîliğe Arnavut millî karakteri verebilmek idi. Hatta o biraz daha ileri giderek Bektaşîliği, Arnavutluk'un resmî dini olarak da düşünmüştür (Bart, 1998, s. 229).

Arnavutluk'ta çoğu zaman Bektaşî tekkeleri millî çetelerin merkezi rolünü oynamıştır. 19. ve 20. asırlarda bu tekkelerde pek çok millî toplantı düzenlenmiştir. Bunlardan en önemlisi Abdül Frashëri idaresindeki Mayıs 1878 yılında düzenlenen millî toplantıdır (Afmataj, 2025, s. 101). Bektaşîlerin Arnavutlar arasında milliyetçi fikirlerin yayılmasındaki rolü, Mehdi Frashëri'nin ifadesiyle bile doğrulanabilir. Ona göre, dört vilayetin birleştirilmesi talebi ilk kez Fraşır Tekkesi'nde formüle edilmiş ve buradan Arnavutluk'un tüm merkezlerine gönderilmiştir.

Şekil 6

Fraşır Tekkesi Girişindeki Kitabe

"19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında Fraşır, millî uyanışın önemli merkezlerinden biri hâline gelmiştir. 1879'da Berlin Antlaşması'nın kararlarına karşı Toskeri hareketinin liderleri burada bir toplantı düzenlemiş, 1906 ve 1911 yıllarında ise millî meseleyle ilişkin başka toplantılar gerçekleştirilmiştir."

Mehdi Frashëri ayrıca Abdyl Frashëri'nin İstanbul'da bazı Kosova kökenli soylularla yaptığı anlaşma doğrultusunda Gegeria (Kuzey Arnavutluk) tarafını tuttuğunu belirtmektedir. Bu tercihin amacı, Gegeria'ya birlik ruhu ve siyasi bir milliyetçilik rengi kazandırmak olmuştur (Frashëri, M., 2020, s. 45).

Şekil 7

Fraşır Tekkesi (Wikipedia)

Bunun yanı sıra, Ekrem Bey Vlora hatıratında Bektaşî tarikatı ile Osmanlı karşıtlığı arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir. Ona göre, XIX. yüzyılda Arnavutluk'taki Bektaşî tekkeleri yalnızca Osmanlı yönetimine değil doğrudan hanedan ailesine karşı da muhalif bir duruş sergilemiştir. Bu bağlamda, Bektaşî tarikatı Arnavut millî hareketine sürekli bir destek sunmuş ve bu hareketle yakın bir ilişki içinde olmuştur. Bununla ilgili Vlora (2003, s. 277) ifadeleriyle konuya işaret etmektedir:

“tekkelerin ve dervişlerin Osmanlılara karşı düşmanca tutumu, Arnavut millî hareketinin daima onların büyük sempatisini ve sürekli desteğini kazanmasıyla sonuçlanmıştır.”

Ayrıca Derviş Paşa'nın 12 Mayıs 1881 tarihli bir telgrafında, Bektaşî tekkelerinin özellikle Arnavutluk'un güney bölgelerinde — başta Akçahisar ve Fraşır olmak üzere — Osmanlı karşıtı hareketleri teşvik eden önemli merkezler hâline geldiğini bildirdiği görülmektedir. Paşa, bu tekkelerin şeyhleri olan Aluş Baba ve Adem Baba'nın, Toskaların sürekli olarak isyana teşvik ettiklerini belirterek bu kişilerin derhal Anadolu'ya sürgün edilmelerini veya bölgeden uzaklaştırılmalarını önermektedir. Onun önerisi, yerlerine Anadolu'dan getirilecek sadık ve denetim altındaki şeyhlerin atanması yönündedir. Bu durum, Derviş Paşa'nın yalnızca siyasi liderleri değil, aynı zamanda dinsel-sembolik otoriteleri de potansiyel tehdit olarak değerlendirdiğini göstermektedir (Rexha, 1978, s. 124).

Peter Bartl, tekkelerin milliyetçiler için bir sığınak işlevi gördüğünü belirterek, “Bektaşîler, Osmanlılara karşı savaşan Arnavut çete reislerini destekliyor ve gerektiğinde onları kendi tekkelerinde gizliyorlardı” diye ifade etmektedir (2006, s. 134).

Bu tür raporlar, Babîâli'nin yalnızca Bektaşî tekkelerinin faaliyetlerini değil, aynı zamanda Arnavut millî hareketinin önde gelen siyasal figürlerini de doğrudan hedef almasına zemin hazırlamıştır. Bu çerçevede dikkatler, İttifak'ın ilk kurumsal yapısından farklı bir siyasal ajanda güden Abdyl Frashëri'ye çevrilmiştir. Özellikle Arnavut vilayetlerinin birleştirilmesi fikrini ısrarla savunan Frashëri, Osmanlı makamları tarafından hareketin “fitneci” ve radikal kanadının başlıca temsilcisi olarak görülmeye başlanmıştır. Derviş Paşa'nın 1881 tarihli bir telgrafında, Frashëri'nin yalnızca Toska bölgesinde değil Gegalık'ta da halkı ayaklanmaya teşvik ettiği açıkça belirtilmiştir. Bu da Osmanlı yönetiminin onu etkisiz hâle getirme yönündeki kararlılığını pekiştirmiştir (Rexha, 1978, s. 123).

Ayrıca tutuklanması sırasında ele geçirilen belgeler, Arnavut vilayetlerinin birleştirilmesine yönelik somut çabalarını ve bu hedef doğrultusunda şiddet kullanımını meşru gören bir anlayışı ortaya koymaktadır. Osmanlı makamları açısından bu belgeler, Frashëri'nin belirgin milliyetçi eğilimlerinin en güçlü kanıtı olarak görülmüştür (Rexha, 1978, s. 123). Abdyl Frashëri, 1881 yılı Nisan ayının sonlarında tutuklandıktan sonra önce Prizren'e gönderilmiş ve burada bir askeri mahkemeye çıkarılmış ve idam cezası verilmiştir. Abdyl Frashëri'nin mahkeme tarafından idam cezasına çarptırılması, yalnızca

isyana katılmasından dolayı verilen bir ceza değil aynı zamanda Osmanlı merkezî otoritesinin Arnavut millî programının en açık ve etkili temsilcisini simgesel ve operasyonel anlamda bertaraf etme girişimi kabul edilmektedir. Bu durum, Osmanlı yönetiminin Abdyl Frashëri'yi artık sadece yerel bir siyasal figür olarak değil bölge-üstü etkisi olan ve ulusal bir proje yürüten bir lider olarak değerlendirdiğini göstermektedir. Her ne kadar askerî mahkeme tarafından idama mahkûm edilmiş olsa da II. Abdülhamid – idam cezalarını nadiren onaylamasıyla tanınan bir padişah olarak – Frashëri'nin canını bağışlamış ve cezasını on yıl kale hapsine çevirmiştir (Vlora, 2003, s. 168). Abdül Frashëri, Balıkesir'e sürgün edilmiş ve burada beş yıl boyunca tutuklu kalmıştır. Serbest bırakıldıktan sonra 1894 yılında İstanbul'da vefat etmiştir (Skendi, 2000, s. 102).

Her ne kadar fiziksel olarak etkisiz hâle getirilmiş olsa da Osmanlı yetkilileri Abdyl Frashëri'yi, yalnızca bir siyasî lider olarak değil, aynı zamanda Arnavut milliyetçiliğinin tarihî katlar üzerinden yayılmasında etkili olan bir figür olarak değerlendirmeye devam etmişlerdir. Bu bağlamda, Derviş Paşa'nın 14 Şubat 1881 tarihli Selanik'ten gönderdiği bir raporda, Frashëri'nin Bektaşî çevreleriyle ilişkilerine ve milliyetçi faaliyetlerine özel olarak dikkat çekilmiştir. Abdyl Frashëri'nin özellikle Toskalarda güçlü aile bağlarına sahip olduğu ve halkı isyana teşvik etmek amacıyla bu bölgelere seyahat ettiği belirtilmektedir. Ayrıca, Frashëri'nin Akçahisar'da Hüseyin Baba adında bir Bektaşî şeyhiyle yakın ilişkisi olduğu ve bu şahsın halkı Osmanlı devletine karşı ayaklanmaya kışkırttığı vurgulanmaktadır. Raporda, İstanbul'da da benzer biçimde halkı sürekli tahrik eden şahısların varlığına dikkat çekilerek, Abdyl Frashëri ve çevresinin faaliyetleri ciddi bir tehdit olarak sunulmaktadır (Rexha, 1978, ss. 113-114).

Artık Arnavut ittifakının hâkimiyeti sona ermiş ve memleket yeniden merkezi hükûmetin otoritesi altına girmiştir. İttifak, ekseriyeti Müslümanlar tarafından kurulmuş bir Arnavut millî harekettir. Bu hareketle Kuzey Arnavutluk'ta bir kısmı Katolik dağlı kabileler de iştirak etmiştir. Dış düşmanlara karşı zaruri bir cemaat olarak kurulan bu ittifak, Arnavut eyaletlerinin otonom olması için gayret gösteren millî bir hareket hâline gelmiştir. İttifakın radikal kanadı ise süreci bağımsızlık faaliyetine çevirmek istemiştir (Bartl, 1998, ss. 217-218).

1881 yılında Prizren Birliği bastırılmış olsa da bu durum Arnavut meselesini yeni bir konuma getirmiştir. Prizren Birliği'nin doğurduğu iki sonuçtan birincisi, Arnavutların kendi topraklarını korumak için ilk kez bir araya gelmiş olmaları, ikincisi ise uluslararası diplomatik düzeyde ilk kez seslerini duyurabilmiş ve yabancı devletlerin dikkatlerini çekebilmiş olmalarıdır (Bozbor, 1997, s. 205). Karadağ ve Yunanistan bu Birliğin örgütlü muhalefetinden ötürü kazanacaklarından çok daha az Arnavut toprağı elde etmiştir. Arnavut topraklarının komşu devletler arasında paylaşılması tehlikesi devam etmiş ama en azından millî bir oluşum için ilk adımlar atılmıştır (Jelavich, 2006, s. 396).

Birlik yenilmesine rağmen İstanbul, Bulgaristan, Romanya, İtalya, Mısır ve Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşayan Arnavutların milliyetçi faaliyetlerini ateşlemiştir. Bu bağlamda, Ekrem Bey Vlora'nın gözlemleri, Hroch'un millî uyanış sürecine dair modelini destekler niteliktedir. Vlora'ya göre Prizren İttifakı döneminde millî idealleri ve talepleri taşıyan kesim, esasen üst sınıf beyleri, sınırlı sayıda bayraktar ve aşiret önderi, bazı din adamları ile birkaç entelektüelle sınırlıdır. Ancak İttifak'ın Osmanlı tarafından bastırılmasının ardından bu düşünceler yavaş yavaş orta sınıf çevrelerine de yayılmaya başlamıştır (Vlora, 2003, s. 168). Bu durum, Hroch'un tanımladığı B Evresi'nin—yani milliyetçi söylemlerin entelektüel çevrelerden halka doğru yayılmaya başladığı aşamanın—Arnavut bağlamında da geçerli olduğunu göstermektedir.

Özetle belirtmek gerekirse, Prizren Birliği, komşu Balkan devletlerinin yayılcı politikalarına karşı ilk engel olmuş, ulusal hareketi imparatorluk çerçevesinde idari ve kültürel özerklik talepleri ile birleştirmiştir. Bu hareketin temel amacı, mevcut durumu bozma arzusunun daha çok kendini savunmaktır (Vickers, 2008, s. 73).

Sonuç

Bu makale, Prizren İttifakı'nı konu edinmiştir. Makalenin amacı, Prizren İttifakı'nın tarihi sürecini ele alırken belgeleri olduğu gibi ve herhangi bir ideolojik kaygı gütmekten olduğu gibi tarafsız aktarmaktır. Çünkü Prizren İttifakı, ortaya çıkışı, toplantıları, aldıkları kararlar ve teşkilatlanma süreçleri

ile Osmanlı topraklarında gerçekleşen milliyetçi hareketler, bağımsız devletlerin kuruluşu ve sömürge ülkelerinin talepleri etrafında yeni bir içerik ve boyut kazanmıştır. Başlangıçta Prizren İttifakı, Osmanlı Devleti'ne bağlılığını özerk bir yapıya bağlı olarak ilan ederken gelişen olaylardan sonra bağımsız bir devlet olmayı ve gerekirse Osmanlı ile savaşmayı da gündemine almıştır. Müslüman Arnavutlar ve Bektaşilerin ağırlıklı belirleyici olduğu Prizren İttifakı, Arnavut bütün unsurların içerisinde yer aldığı bir örgütlenmeye geniş bir taban oluşturmuştur. Bu makale, söz konusu çok katmanlılığı göstermeye yönelik bir katkı sunmayı hedeflemiştir.

Prizren İttifakı, Arnavut milliyetçi hareketinin oluşum sürecinde hem Osmanlı Devleti'nin siyasal yapısıyla hem de yerel toplumsal ve dinî dinamiklerle kurduğu ilişki bakımından oldukça özgün bir tarihsel örnek teşkil etmektedir. Ancak Arnavut liderler tek bir siyasi program altında birleşmemiştir. İlmîlilar, ancak padişahın onayıyla özerklik elde etmek istemiştir. Sultan'ın güçlü desteğini alan çoğunluğu muhafazakâr paşalar, beyler ve din adamlarından oluşan bir grup, Birliğe Arnavut olmayan Müslüman Balkan unsurlarını da kapsayan İslami bir karakter kazandırılmasını talep etmiştir. Abdyl Frashëri'nin başını çektiği radikaller ise bu mesele için padişaha karşı bile savaşılmaya kararlıydılar. Ayrıca dini ayırım gözetmeden bütün Arnavutların İttifak veya Birlik içerisinde yer almasını sağlamışlardır. Dolayısıyla İttifak'ının başlangıcında Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü korumaya yönelik dinî bir girişim olarak doğmuş olsa da sonrasında özerklik taleplerine evrilen bu hareket, Arnavutluk'ta yeni bir millî bilinç formunun ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Bu noktada, Bektaşilerin Arnavutlar arasında milliyetçi fikirlerin yayılmasındaki rolü, Mehdi Frashëri'nin de dediğine göre, ilk kez Fraşeri Tekkesi'nde formüle edilmiş ve buradan Arnavutluk'un tüm merkezlerine gönderilmiştir. Ekrem Bey Vlora'ya göre de Birliğin hedeflerinin değişmesinde Arnavutluk'un Güney kesiminden gelen unsurların baskısı belirleyici olmuştur.

Makalede sunulan belgeler ışığında Arnavutların Osmanlı hâkimiyetinden ayrılmaktansa sadık kalmayı tercih ettikleri ifade etmektedirler. Bu durumu, Yanya'daki Arnavutların Temmuz 1880 tarihli toprak bütünlüğüne dair taleplerini içeren ve Yüzbaşı Sale tarafından Kont Granville'e gönderilen mektup da doğrulamaktadır.

Çalışmanın ortaya koyduğu belgeler, Osmanlı merkezî idaresinin başlangıçta İttifak'ının kurulmasına destek olduğunu hatta II. Abdülhamid'in Arnavutlara özerklik vaat ettiğini göstermektedir. Derviş Paşa'nın müdahalesiyle İttifak'ının bastırılması, Osmanlı Devleti'nin Arnavutlarla ilişkisinin bozmasına neden olmuştur. Özellikle Büyük Güçlerin Osmanlı Devleti'ne uyguladığı yoğun diplomatik baskıların bir sonucu olarak Ülgün'ün Karadağ'a teslim edilmesi, Arnavutlar ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerde büyük bir kırılma yaşanmasına sebep olmuştur. Sadakat, dostluk ve ortak yönetim temelleri üzerine yüzyıllar boyunca inşa edilmiş olan bağlar ciddi şekilde zedelenmiştir.

Arnavut tarih yazımı, komünizm döneminde şekillenmeye başladığından, Prizren İttifak'ını nasyonal komünist anlatı çerçevesinde ele almış ve onu milliyetçi, siyasi, laik ve Osmanlı karşıtı bir hareket olarak tasvir etmiştir. Her ne kadar tarihî temellerin yetersizliği nedeniyle Prizren İttifak'ına dair yeterli verilerin bulunmadığını savunan farklı görüşler mevcut olsa da, birçok belgenin hem hatıratlarda hem de iki dünya savaşı arasındaki döneme ait dergilerde —yani komünist rejimden önce, tarih yazımının henüz başlamadığı bir zamanda— yayımlanmış olması, bu söylemin Osmanlı İmparatorluğu hakkında belirli bir imaj yaratma amacına hizmet ettiğini ve ulusal bilinç oluşturma sürecinde araçsallaştırıldığını açıkça ortaya koymaktadır. Bu anlatı, komünist rejimin çöküşünden sonra da önemli ölçüde değişmeden devam etmiştir. Ancak bu makalede, dönemin arşiv belgeleri ve çağdaşlarının hatıraları aracılığıyla bunun aksine bir durum ortaya konmaktadır.

Bu noktada dikkat çekici bir çelişki göze çarpmaktadır: Skender Rizaj ve Iljaz Rexha'nın 1978 yılında, sosyalist rejim döneminde yayımlanan Osmanlı arşiv belgelerine dayalı eserlerinde Prizren İttifak'ının Kararnamesi'ne yer verilmemiştir. Zira Kararname'nin açıkça dinî referanslara dayanması ve İttifak'ın başlangıçta Osmanlı sadakati çerçevesinde tanımlanmış olması, sosyalist tarih yazımının seküler ve milliyetçi perspektifiyle çelişmektedir. Dolayısıyla, komünist dönemin resmî tarih söyleminde, İttifak'ın bu çok katmanlı karakterinin tek boyutlu bir milliyetçi anlatıya indirgenmiş olması muhtemeldir. Dolayısıyla Prizren İttifakı hem tarihsel belgeler hem de ulusal hafıza bakımından farklı şekillerde anlaşılmıştır.

Kaynaklar / References

- Afmataj, L. (2025). Bağımsız Arnavutluk'ta Bektaşî Kongreleri. *Edeb Erkan*, (7), 97-109. <https://doi.org/10.59402/EE007202506>
- Aruçi, M. (1996). Abdül Fraşiri. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 13, s. 194-195.
- Bart, P. (2006b). *Myslimanët Shqiptarë në Lëvizjen për Pavarësi Kombëtare (1878-1912)* [Arnavutluk Müslümanları Millî Bağımsızlık Hareketleri Esnasında]. Dituria.
- Bartl, P. (1998a). *Arnavutluk Müslümanları Millî Bağımsızlık Hareketleri Esnasında (1878-1912)*. Bedir.
- Belegu, Xh. (2008). *Lidhja e Prizrenit dhe Veprimtaria e saj 1878-1881* [Prizren Birliği ve Faaliyetleri]. Vatra.
- Bilmez, B. (2017). Arnavutluk Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı/Türk İmgesi. *Osmanlı Araştırmaları*, XLIX, 343-382.
- BOA. Y.PRK. MYD. 2/1. 3-4.
- Bozbor, N. (1997). *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğunun Gelişimi*. Boyut Yayın Grubu.
- Clayer, N. (1994). Bektaşilik ve Arnavut Ulusçuluğu. *Toplumsal Tarih*, C.1, No.2, 58-61.
- Clayer, N. (2013). *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri: Avrupa'da Çoğunluğu Müslüman Bir Ulusun Doğuşu*. İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Çelik, B. (2004). *İttihatçılar ve Arnavutlar: II Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu*. Büke Kitapları.
- Della Rocca, R. (1994). *Kombësia dhe Feja në Shqipëri (1920-1944)* [Arnavutluk'ta Milliyet ve Din]. Elena Gjika.
- Egro, D. (2002a). Arnavutluk'ta Osmanlı Çalışmaları. *XIX. Türk Tarih Kongresi (4-8 Ekim 1999)*, 347-399.
- Egro, D. (2007b). *Historiografia dhe Ideologjia, Një qasje kritike studimeve osmane në historiografinë moderne shqiptare (nga gjysma e dytë e shek. XIX deri më sot)* [Tarihyazımı ve İdeoloji: Modern Arnavut Tarihyazımında Osmanlı Çalışmalarına Eleştirel Bir Yaklaşım (19. yüzyılın ikinci yarısından günümüze kadar)]. MALUKA.
- Egro, D. (2011c). Disa të Dhëna të Reja mbi Fillimet e Nacionalizmit Shqiptar [Arnavut Milliyetçiliğinin Başlangıcı Üzerine Yeni Bilgiler]. *Studime Historike*, C.LXVIII (LI), No:3-4, 5-17.
- Elsie, R. (2001). *Historia e Letërsisë Shqiptare* [Arnavut Edebiyat Tarihi]. Dukagjini.
- Frashëri, K. (1997). *Lidhja Shqiptare e Prizrenit 1878-1881* [Arnavut Prizren Birliği]. Toena.
- Frashëri, K. *Tre Vëllezër Pishtarë: Abdyl Frashëri, Naim Frashëri, Sami Frashëri* [Üç Meşale Kardeş: Abdyl Frashëri, Naim Frashëri, Sami Frashëri]. "8 Nëntori".
- Frashëri, M. (2020). *Lidhja e Prizrenit dhe Efektet Diplomatike* [Prizren İttifakı ve Diplomatik Etkileri]. Botime Reklama.
- Gencer, İ. A. (1991). Ayastefanos Antlaşması. *İslâm Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı. C.4, 225.
- Gökalp, Z. (2013). *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*. Anonim Yayıncılık.
- Hroch, M. (2011). *Avrupa'da Millî Uyanış: Toplumsal Koşulların ve Toplulukların Karşılaştırmalı Analizi*. İletişim Yayınları.
- İnalçık, H. (2017). Fransız Annales Ekolü ve Türk Tarihçiliği. *Osmanlı ve Modern Türkiye*. Timaş Yayınları.
- Izeti, M. (2009). Bektaşiliğin Arnavut Kültür Tarihindeki Yeri. *Hacı Bektaş Velî'nin Tarihsel Kimliği, Düşünce Sistemi ve Etkileri*, Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Merkezi, III. Uluslararası Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Sempozyumu, s. 117-127.

- Jelavich, B. (2006). *Balkan Tarihi 1: 18. ve 19. Yüzyıllar*. Küre Yayınları.
- Kaleshi, H. (1979). Türklerin Balkanlar'a Giriş ve İslamlaştırma: Arnavud Halkının Etnik ve Millî Varlığının Korunmasının Sebepleri. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, No:10-11, 177-194.
- Krasniqi, M. (2013). *Shoqëria Biblike Britanike Për të Huajt dhe Bektashizmi (1814-1897)* [Yabancılar ve Bektaşilik için İngiliz İncil Derneği]. Instituti Albanologjik.
- Leka, (1938). *Lidhja e Prizrendit* [Prizren Birliği]. X. no. 10-12, 496-497.
- Leka, (1938). *Lidhja e Prizrendit* [Prizren Birliği]. X. no. 10-12, 544-545.
- Malcolm, N. (1998). *Kosovo: A Short History*. New York University Press.
- Olgun, S. (2016). *Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişiminde Mektepler*. Gece Kitaplığı.
- Ortaylı, İ. (1985). Balkanlarda Milliyetçilik. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 4, 1026-1031.
- Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti*. (2007). T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.
- Parladır, S. H. (2015). Arnavut Millî Kimliğinin Tarihsel ve Sosyolojik İmkân ve Kısıtlarına Dair, *Ege ve Balkan Araştırmaları Dergisi*, C.I, No:2, 101-134.
- Rexha, I. (1978). *Lidhja e Prizrenit në Dokumentet Osmane 1878-1881* [Osmanlı Belgelerinde Prizren İttifakı]. Arkivi i Kosovës.
- Rizaj, S. (1978a). *Lidhja Shqiptare e Prizrenit në Dokumentet Osmane 1878-1881* [Osmanlı Belgelerinde Prizren İttifakı]. Akademia e Shkencave e EPS të Shqipërisë. Instituti i Historisë.
- Rizaj, S. (1978b). *Lidhja Shqiptare e Prizrenit në Dokumentet Angleze* [İngiliz Belgelerinde Prizren İttifakı]. Arkivi i Kosovës.
- Schmitt, O. (2019). Lidhja e Prizrenit, Interpretimet e Konstatuara Austro-Hungareze [Prizren İttifakı: Avusturya-Macaristan Yorumları ve Gözlemleri]. Akademia e Shkencave dhe Arteve të Kosovës.
- Skendi, S. (2000). *Zgjimi Kombëtar Shqiptar 1878-1912* [Arnavut Millî Uyanışı]. Phoenix.
- Skendo, L. (1938). Për Lidhjen e Prizrenit [Prizren Birliği Üzerine]. *Leka*, X. no. 10-12, 488-492.
- Vickers, M. (2008). *Shqiptarët. Një Histori Moderne* [Arnavutlar. Modern Tarih]. y.y.: Bota Shqiptare.
- Vlora, E. (2003). *Kujtime 1885-1925* [Hatırat]. IDK.